

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRİN BƏRPASI ÜÇÜN
MALİYYƏ RESURSLARININ SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏSİ YOLLARI”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Aslanova Ceylan Zahid

BAKİ - 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu
_____ **imza**
“ _____ ” _____ **2022-ci il**

“İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRİN BƏRPASI ÜÇÜN
MALİYYƏ RESURSLARININ SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏSİ YOLLARI”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403-Maliyyə

İxtisaslaşma: “Maliyyə menecmenti”

Qrup: 646

Magistrant:
Aslanova Ceylan Zahid qızı

_____ **imza**

Elmi rəhbər:
i.e.n. dos. Qurbanov Bayraməli Şükür

_____ **imza**

Proqram rəhbəri:
i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl Xəlil oğlu

_____ **imza**

Kafedra müdiri:
i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

BAKİ - 2022

Elm andı

Mən, Aslanova Ceylan Zahid qızı and içirəm ki, “İşğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası üçün maliyyə resurslarının səmərəli istifadəsi yolları” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normaları və istinad qaydalarına tamamilə riayət edərək və istifadə etdiyim mənbələrin hamısını ədəbiyyat siyahısında əks etdirərək yazmışam.

“İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRİN BƏRPASI ÜÇÜN MALİYYƏ RESURSLARININ SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏSİ YOLLARI”

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: Maliyyə resursları iqtisadiyyatın göstəricisi olmaqla ölkənin və onun regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının daha çox üstünlük verilən sahələrini müəyyən etməyə imkan verir. Onların formalaşması və istifadə istiqamətləri pul vəsaitlərinin iqtisadiyyatın sahə və sahələri arasında bölüşdürülməsi proporsiyalarına, müəssisələrin maliyyə resursları ilə təchiz olunma səviyyəsinə təsir göstərir.

Tədqiqatın məqsədi: Regionun sosial-iqtisadi inkişafının gücləndirilməsi və genişləndirilməsi üçün əsas kimi maliyyə resurslarının səmərəli istifadəsidir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqatda təhlil və sintez, eləcə də induksiya və deduksiya, məntiqi modelləşdirmə və verilənlərin emalının statistik üsulları kimi ümumi elmi metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Yerli və xarici alim-iqtisadçıların maliyyə münasibətlərinin ümumi məsələlərinə dair elmi işlərinə, Azərbaycan Respublikasının qanunlarına, rəhbər materiallara, normativ aktlara və sənədlərə, məlumatlara əsaslanır. Azərbaycan Respublikası üçün maliyyə resursları və xərclər balansından məlumatlar, statistik məcmuələrdə və məlumat kitabçalarında dərc edilmiş məlumatlardır.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Müasir şəraitdə, maliyyə resursları təhlili ilə bağlı araşdırmalar zamanı müəyyən məhdudiyyətlər və eləcə də, çatışmazlıqlar müşahidə edilir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Federal və regional hökumət orqanlarının qarşılıqlı fəaliyyətinə əsaslanan iqtisadi islahatlar kontekstində regional maliyyə resurslarının, icmal maliyyə balansının, regional büdcənin konseptual müddəaları işlənib hazırlanmışdır. Sənəddə sərhədləri əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirən və onlardan istifadənin əsas istiqamətlərini əvvəlcədən müəyyən edən maliyyə resurslarının gəlir əldə etmə üsulları və formaları təklif olunur.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Nəticələrin və təkliflərin həyata keçirilməsi respublikanın hərtərəfli sosial-iqtisadi inkişafını təmin etməklə rayonda formalaşan maliyyə resurslarının daha dolğun nəzərə alınmasına və onlardan istifadənin ən prioritet istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi zamanı istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: maliyyə resursları, maliyyə potensialı, azad edilmiş ərazilər

"WAYS OF EFFECTIVE USE OF FINANCIAL RESOURCES FOR THE RESTORATION OF OCCUPIED TERRITORIES"

SUMMARY

The actuality of the subject: Financial resources allow you to determine the preferred areas of the socio-economic development of the country and its regions, including the economy. Their formation and use areas affect the level of distribution of funds between the fields and areas of the economy and the level of financial resources of enterprises.

Purpose and tasks of the research: It is the effective use of financial resources as a basis for strengthening and expanding socio-economic development of the region.

Used research methods: The study used general scientific methods such as analysis and synthesis, as well as statistical methods of induction and induction, logical modeling and data processing.

The information base of the research: It is based on the scientific works of domestic and foreign scientists-economists on general issues of financial relations, laws of the Republic of Azerbaijan, guiding materials, normative acts and documents, information. Information from the balance of financial resources and expenses for the Republic of Azerbaijan is published in statistical collections and reference books.

Restrictions of research: In modern conditions, in the course of research on the analysis of financial resources, certain limitations and shortcomings are observed.

The novelty and practical results of investigation: In the context of economic reforms based on the interaction of Federal and regional government bodies, conceptual provisions of regional financial resources, consolidated financial balance, regional budget have been developed. The paper proposes methods and forms of income generation of financial resources, which significantly expand the boundaries and predetermined the main directions of their use.

Scientific-practical significance of results: The implementation of conclusions and suggestions can be used in the process of a more complete consideration of the financial resources formed in the district and determining the most priority directions for their use by ensuring the comprehensive socio-economic development of the Republic.

Keywords: financial resources, financial potential, liberated territories

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
AİN	Azərbaycan İqtisadiyyat Nazirliyi
AR	Azərbaycan Respublikası
İAEƏ	İşğaldan Azad Edilmiş Ərazilər
KOB	Kiçik və Orta Biznes
SMEDA	Kiçik və Orta Müəssisələr İnkişafı Təşkilatı
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	8
I FƏSİL. ƏRAZİLƏRİN MALİYYƏ RESURLARININ FORMALAŞMASININ METODOLOJİ ƏSASLARI	12
1.1. Maliyyə resurslarının mahiyyətinin və məzmununun nəzəri aspektləri	12
1.2. Ərazilərin maliyyə resurslarının xüsusiyyətləri	19
1.3. Ərazilərin maliyyə potensialı	22
II FƏSİL. İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİN BƏRPASI ÜÇÜN MALİYYƏ RESURLARININ SƏMƏRƏLİNİN HESABLANMASI YOLLARI	28
2.1.İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə maliyyə resurslarının formalaşmasının xüsusiyyətləri	28
2.2.İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə maliyyə resurslarının formalaşmasının və istifadəsinin səmərəliliyinin hesablanması.....	32
2.3.Maliyyə mənbələrinin formalaşması və istifadəsi mexanizmi və metodologiyası.....	43
III FƏSİL. İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİN BƏRPASI ÜÇÜN MALİYYƏ RESURLARININ İSTİFADƏSİNİN YAXŞILAŞDIRILMASI YOLLARI	47
3.1.İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə maliyyə resurslarının artım problemləri	47
3.2.Maliyyə resurslarının formalaşdırılması və istifadəsi sisteminin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri	50
3.3.İşğaldan azad edilmiş ərazilərinin maliyyə resurslarının yaxşılaşdırmaq üçün tədbirlər	58
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	67
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	69
Cədvəllərin siyahısı	73
Sxemlərin siyahısı	73
Qrafiklərin siyahısı	73

GİRİŞ

Mövzunun aktualığı: Maliyyə resursları iqtisadiyyatın göstəricisi olmaqla ölkənin və onun regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının daha çox üstünlük verilən sahələrini müəyyən etməyə imkan verir. Onların formalaşması və istifadə istiqamətləri pul vəsaitlərinin iqtisadiyyatın sahə və sahələri arasında bölüşdürülməsi Aparılan tədqiqatlar aşağıdakı nəticələri formalaşdırmağa imkan verir. ürülməsi proporsiyalarına, müəssisələrin maliyyə resursları ilə təchiz olunma səviyyəsinə təsir göstərir. Maliyyə resurslarının müəyyən edilmiş prioritetlərə uyğun istifadə istiqamətlərini formalaşdırmaqla, onların sahibkarlıq subyektlərinin sərəncamında qalan həcmi dəyişdirməklə dövlət iqtisadiyyatın inkişafına təsir göstərə bilər. Müvafiq olaraq, dövlətin kompleks sosial-iqtisadi inkişafı daha çox maliyyə resurslarının formalaşdırılması üsullarından və onlardan istifadə istiqamətlərinin optimal seçilməsindən asılıdır.

İşğal edilmiş ərazilərdə iqtisadi islahatlar proqramlarının həyata keçirilməsi iqtisadi münasibətlərin qeyri-mərkəzləşdirilməsini nəzərdə tutur ki, bu da ölkə iqtisadiyyatında ərazi aspektinin rolunu artırır. İqtisadi-maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsində regional yönümlülüğün əhəmiyyətinin gücləndirilməsi regional səviyyədə maliyyə resurslarının formalaşması və istifadəsi mexanizminin öyrənilməsi məsələsinə xüsusi əhəmiyyət verir. Eyni zamanda, onların formalaşma üsulları və istifadə istiqamətləri regionların iqtisadi, iqlim, demoqrafik, hüquqi xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müxtəlif ola bilər.

Maliyyə resursları təkrar istehsalın maddi-maliyyə və məsrəf proseslərini əlaqələndirməyə və onun mütənasibliyini təmin etməyə imkan verir. Maliyyə resurslarını iqtisadi tənzimləyici kimi xarakterizə etmək üçün onların digər iqtisadi kateqoriyalarla əlaqəsini göstərmək, həcmi və strukturunu təhlil etmək lazımdır. Eyni zamanda, regional səviyyədə maliyyə resurslarının idarə edilməsi alətlərindən istifadə mexanizminin təhlili heç də az əhəmiyyət kəsb etmir.

İşğal edilmiş ərazilərdə maliyyə resurslarının cəlb edilməsi və yaradılması üsullarının, habelə onlardan istifadə istiqamətlərinin təhlili regionun kompleks iqtisadi inkişafı istiqamətlərinin işlənilməsi üçün hazırlanmasını təmin etməyə imkan verir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: İqtisadi ədəbiyyatda regionun maliyyə resurslarının formalaşması və istifadəsi problemləri kifayət qədər işlənməmişdir, çünki makroiqtisadi kateqoriya kimi maliyyə resursları yalnız ərazilərin təsərrüfat hesablaşma prinsiplərinə keçidlə əlaqədar öyrənilməyə başlanmışdır. Bu problem Bazarova G.V., Birman A.M, Guida T.V., Drobozina L.A., Illarionov A., Leksin V.N., Luşin S.I., Mamedov S. .N., Pavlova, L.P Toçilnikov G.M. və başqaları kimi iqtisadçıların əsərlərində müxtəlif dərəcədə öz əksini tapmışdır.

Eyni zamanda, bu problemə həsr olunmuş iqtisadi ədəbiyyatda bazar münasibətlərinin formalaşmasında maliyyə resurslarının yaradılması və istifadəsi prosesi ilə bağlı məsələlərin bütün kompleksi təhlil olunmur. İqtisadi inkişafın tələbləri nəzərə alınmaqla maliyyə resurslarından istifadənin prioritet istiqamətlərinin müəyyən edilməsi meyarları hazırlanmamışdır. Belə ki, maliyyə resurslarının formalaşması problemləri və onların alternativ üsul və formalardan istifadə etməklə regiona cəlb edilməsi imkanları kifayət qədər təhlil edilmir. Bu hallar regionda maliyyə resurslarının formalaşması və istifadəsinin təhlilinə həsr olunmuş dissertasiya işinin mövzusunun seçilməsini əvvəlcədən müəyyən etmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Dissertasiya işinin tədqiqinin məqsədi regionun sosial-iqtisadi inkişafının gücləndirilməsi və genişləndirilməsi üçün əsas kimi maliyyə resurslarının səmərəli istifadəsidir.

Məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı əsas iş vəzifələri qarşıya qoyulmuşdur:

- regional maliyyənin mahiyyətini açmaq və onların regionun maliyyə resurslarından fərqi göstərmək;
- İşğaldan azad olunmuş ərazilərin sosial-iqtisadi inkişafının iqtisadi əsası kimi maliyyə resurslarının artım problemlərini müəyyənləşdirmək;
- İşğaldan azad olunmuş ərazilərin maliyyə resurslarından istifadənin ən prioritet istiqamətlərini əsaslandırmaq;
- maliyyə vəsaitlərinin səfərbər edilməsinin əsas mənbələrini və onların respublika ərazisinə cəlb edilməsinin aktivləşdirilməsi yollarını müəyyən etmək.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: İşğaldan azad olunmuş ərazilərin maliyyə resurslarıdır. Predmeti İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə maliyyə resurslarının formalaşması mexanizmi və istifadə istiqamətləridir.

Tədqiqat metodları: Tədqiqatda təhlil və sintez, eləcə də induksiya və deduksiya, məntiqi modelləşdirmə və verilənlərin emalının statistik üsulları kimi ümumi elmi metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Yerli və xarici alim-iqtisadçıların maliyyə münasibətlərinin ümumi məsələlərinə dair elmi işlərinə, Azərbaycan Respublikasının qanunlarına, rəhbər materiallara, normativ aktlara və sənədlərə, məlumatlara əsaslanır. Azərbaycan Respublikası üçün maliyyə resursları və xərclər balansından məlumatlar, statistik məcmuələrdə və məlumat kitabçalarında dərc edilmiş məlumatlardır.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Müasir şəraitdə, maliyyə resursları təhlili ilə bağlı araşdırmalar zamanı müəyyən məhdudiyyətlər və eləcə də, çətinliklər müşahidə edilir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Federal və regional hökumət orqanlarının qarşılıqlı fəaliyyətinə əsaslanan iqtisadi islahatlar kontekstində regional maliyyə resurslarının, icmal maliyyə balansının, regional büdcənin konseptual müddəaları işlənib hazırlanmışdır:

- maliyyə resurslarının məcmu sosial məhsulun məsrəf elementləri ilə müəyyən edilmiş əlaqələri əsasında regionun maliyyə potensialının gücləndirilməsi məqsədilə maliyyə resurslarının mənbələri və onlardan istifadənin prioritet istiqamətləri müəyyən edilir;
- İAEƏ-də maliyyə resurslarının formalaşdırılması və istifadəsinin üstünlük təşkil edən forma və üsulları üçün meyarlar müəyyən edilmişdir;
- maliyyə mənbələrinin tərtib edilməsi yolu ilə regionun maliyyə resurslarının proqnozunun işlənib hazırlanması metodu təklif edilir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Sənəddə sərhədləri əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirən və onlardan istifadənin əsas istiqamətlərini əvvəlcədən müəyyən edən maliyyə resurslarının gəlir əldə etmə üsulları və

formaları təklif olunur. Nəticələrin və təkliflərin həyata keçirilməsi respublikanın hərtərəfli sosial-iqtisadi inkişafını təmin etməklə rayonda formalaşan maliyyə resurslarının daha dolğun nəzərə alınmasına və onlardan istifadənin ən prioritet istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə imkan verəcəkdir.

I FƏSİL. ƏRAZİLƏRİN MALİYYƏ RESURSLARININ FORMALAŞMASININ METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Maliyyə resurslarının mahiyyətinin və məzmununun nəzəri aspektləri

Maliyyə cəmiyyətdə iqtisadi münasibətlərin bir hissəsidir, amma praktikada biz mücərrəd münasibətlərlə deyil, real pulla məşğul oluruq. Maliyyənin köməyi ilə dəyərin bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi maliyyə münasibətlərinin maddi daşıyıcıları olan maliyyə resurslarını birlikdə təşkil edən gəlirlər, daxilolmalar və əmanətlər şəklində pul vəsaitlərinin hərəkəti ilə müşayiət olunur.

Maliyyə ÜDM və milli gəlirin bölüşdürülməsi prosesini təmin edir və bununla da təsərrüfat subyektlərinin maliyyə ehtiyaclarını ödəyir. Maliyyənin köməyi ilə dövlət iqtisadi və sosial proseslərə təsir göstərə bilər (vergi, maliyyə və digər alətlərdən istifadə etməklə). Dövlət yenidən bölüşdürülmüş vəsaitləri büdcələrə və məqsədli fondlara yönəldir və onlardan öz funksiyalarını yerinə yetirmək üçün istifadə edir. Deməli, maliyyə bölgü münasibətlərinin subyektlərinin maraqlarına təsir etməklə dövlətin sosial-iqtisadi inkişafının müxtəlif sahələrinə tənzimləyici təsir göstərmək iqtidarındadır. Təbii ki, maliyyə dövlətin iqtisadi idarə edilməsinin əsasını təşkil edir və onunla ayrılmaz şəkildə bağlıdır (Бланк И.А. 2011: с.169).

Cəmiyyətin və təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi və sosial inkişaf səviyyələrinin göstəricilərinin rolu təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin səmərəliliyini xarakterizə edən maliyyə göstəriciləridir (rentabellik, gəlirlilik göstəriciləri və s.). Nəzarət funksiyasını yerinə yetirən maliyyə bütövlükdə dövlətdə maliyyə resurslarının hərəkətinə nəzarət vasitəsidir.

Maliyyənin mahiyyətindən belə çıxır ki, onlar birbaşa ictimai istehsalın səmərəliliyinə təsir göstərirlər. Bu təsir özünü göstərir (Богачева Н.С. 2014: с.157):

- maliyyə resurslarının bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi yolu ilə iqtisadi artım mənbələrinin formalaşdırılması;

- öz maliyyə resurslarının formalaşdırılması və gəlirlərin büdcəyə çıxarılması prosesinin tənzimlənməsinin müxtəlif üsullarını tətbiq etməklə istehsala birbaşa təsir göstərmək.

Beləliklə, maliyyə sferası maliyyə münasibətlərinin xüsusiyyətləri və maliyyə resurslarının formalaşması və bölüşdürülməsinin xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir.

Maliyyə resursları dövlətin, əhalinin, təsərrüfat subyektlərinin dövlət ehtiyaclarını ödəmək və genişləndirilmiş təkrar istehsalın təmin edilməsi üçün nəzərdə tutulmuş vəsaitləridir.

Maliyyə resursları məcmu ictimai məhsulun və milli gəlirin bölüşdürülməsi prosesində yaranır. Maliyyə resurslarının formalaşma mənbələri bunlardır (Бланк И.А. 2011: с.265):

- ümumi daxili məhsul (ÜDM);
- milli gəlir;
- təsərrüfat subyektlərinin və əhalinin pul gəlirləri;
- borc götürülmüş və cəlb edilmiş vəsaitlər (bank kreditləri; qiymətli kağızların buraxılışından alınan vəsaitlər və s.);
- məcburi töhfələr (vergilər, rüsumlar, rüsumlar);
- xarici ticarət əməliyyatlarından gəlirlər və s.

Maliyyə resursları həmişə genişləndirilmiş təkrar istehsal, sosial ehtiyaclar, işçilərin maddi həvəsləndirilməsi, digər sosial tələbatların ödənilməsi məqsədi ilə istifadə olunur.

Bir tərəfdən, maliyyə resursları dövlətin maliyyə gücünün mühüm göstəricisidir və ümumi ictimai məhsulun təxminən 56%-ni təşkil edir. İctimai məhsulun və milli gəlirin istehsalı, bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi prosesində formalaşmasıdır. İctimai istehsal prosesində nə qədər çox maliyyə resursları yaradılırsa, o, bir o qədər səmərəli olur.

Digər tərəfdən, müasir şəraitdə maliyyə resurslarının tapılması və ən səmərəli istifadəsi problemləri istisnasız olaraq bütün müəssisə və firmalar üçün gündəmdə birinci yerə çevrilmişdir. İqtisadi böhran, qeyri-sabitlik və istehsalın azalması öz

iqtisadi artımını və artımını təmin etmək üçün bütün mövcud üsulları axtarıb həyata keçirməyə məcbur edir (Ильясов К.К., Мельников В.Д. 2001: с.304).

Deməli, maliyyə resursları maliyyə sabitliyinin əldə edilməsində, bazar fəlakətində sağ qalmaq şanslarının artırılmasında, dövlət orqanları və kreditorlar qarşısında öhdəliklərin ödənilməsini təmin etməkdə və öz sahiblərinə gəlir gətirməkdə əsas məqsəddir.

Bununla belə, nəzəri iqtisadçılar “maliyyə resursları”nın ümumi şərhinə gələ bilməyiblər. Konsepsiya həm xüsusi iqtisadi ədəbiyyatda, həm də sahibkarlığa dair müxtəlif dərsliklərdə, iqtisadi fəaliyyət məsələlərinə dair nəşrlərdə, hər hansı tədbirin həyata keçirilməsi ilə bağlı çıxışlarda və müzakirələrdə kifayət qədər sərbəst şərh olunur. Bu terminin həm nəzəri, həm də praktikada geniş istifadə olunmasına baxmayaraq, onun təfsiri, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, nəinki çox fərqlidir, həm də bölüşdürmə xarakteri daşımır. Bununla əlaqədar olaraq, müxtəlif dövrlərdə bu sahədə çalışan iqtisadçıların təklif etdikləri bu konsepsiyayı fikrimizcə əsas kateqoriyaları nəzərə alaraq təhlil edək.

Belə ki, iqtisadçısı, V.P. Dyaçenko öz işində maliyyə resurslarını pul formasında mövcud olan və ya müəyyən maddi resursların pul ifadəsi olan pul vəsaitləri kimi müəyyən etmişdir (Богачева Н.С. 2014: с.221).

Nəzərə alsaq ki, o dövrdə pul resursları dedikdə, maliyyənin ancaq dövlət müəssisələrinin gəlirləri və yığımları hesabına yaradılan maddi tərəfi başa düşülürdü. Bu tərəfi təhlil etdikdə məlum olur ki, pul dövlətin və ya müəssisələrin maliyyə resurslarının təcrid olunmuş hissəsidir. Fikrimizcə, “maliyyə resursları” “maliyyə resursları”nın şərhindən daha geniş anlayışdır.

Bir neçə il sonra A.M. Birman maliyyə resurslarını dövlət və ya müəssisələr tərəfindən genişləndirilmiş təkrar istehsal və ümumi dövlət xərcləri istifadə üçün cəmlənmiş, pulla ifadə olunan milli gəlirin bir hissəsi kimi müəyyən edir. Onun fikrincə, maliyyə resursları yalnız müəyyən maddi dəyərlərin pul ifadəsidir (Кошкарбаев К.У. 2004: с.117).

1977-ci ildə M.K. Şermenev də maliyyə resurslarının təsərrüfat subyektləri və dövlət tərəfindən formalaşan və istifadə edilən pul fondları olduğunu müdafiə etdi.

Həqiqətən də, sosialist idarəetmə praktikasında maliyyə resursları formasında müəyyən dövrdə dövlətin və ya müəssisələrin sərəncamında olan bütün pul vəsaitlərinin gəlirlərinin və yığımlarının məcmusu, bu tərifdə maliyyə resursları pul vəsaitləri, kredit resursları, pul ehtiyatları kimi başa düşülürdü.

Bəlkə də bu nöqteyi-nəzər XX əsrin 90-cı illərində maliyyə sistemində müşahidə oluna bilən dövlət krediti üçün prototip rolunu oynadı. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi sistemdə mənfəət maliyyə resurslarının formalaşması üçün birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir və bunun hesabına pul yığımları yaranır. Buna baxmayaraq, bu ifadə mənfəətin sosialist istehsalının məqsədi olmadığı dövr üçün xarakterikdir (Theoretical aspects of the economic content of financial resources of agricultural enterprises, 2016: p.111).

Maliyyə resursları dövlət orqanlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, habelə sahibkarlıq subyektlərinin istifadə etdiyi vəsaitlərin bütün məbləği deyil. Pul formasında maliyyə resursları ilə yanaşı, kredit resursları, əhalinin şəxsi pul gəlirləri və s.dir.

Əsas bir məqamın üzərində dayanmaq istərdim. V.C. Sençaqov 1982-ci ildə maliyyə resurslarını məcmu sosial məhsulun və milli gəlirin yaradılması, bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi prosesində formalaşan pul yığımlarının, amortizasiya ayırmalarının və bir sıra digər pul fondlarının məcmusu kimi müəyyən etmişdir.

Tərifdə müəllif maliyyə resurslarının subyektlərini göstərmir, lakin onların təhsil mənbəyini aydın şəkildə müəyyən edir ki, bu da çox mühüm məqamdır. Akademik iqtisadçıların baxışı, bütün əvvəlki iqtisadi münasibətlər sisteminin dağılması zamanı o qədər radikal idi ki, 60-80-ci illərin nəzəri hesablamalarından müasir reallığa uyğun istifadə etmək qeyri-mümkün oldu və maliyyə resursları konsepsiyasına və onun komponentlərinə əhəmiyyətli düzəlişlər tələb olundu.

İqtisadçı T.V. Guida artıq “Maliyyə resurslarının formalaşması və istifadəsi” kitabında diqqəti belə bir fakta yönəldir ki, maliyyə resursları dövlətə və ya təsərrüfat subyektinə məxsus olan və geri qaytarılmayan əsaslarla maliyyə

resurslarının inkişafına yönəldilmiş vəsaitlərin məcmusu kimi müəyyən edilə bilər (Кошкарбаев К.У. 2004: с.203).

Bu şərhə görə, maliyyə resursları təkcə genişləndirilmiş təkrar istehsal məqsədi ilə deyil, həm də sosial ehtiyaclar, iqtisadiyyat və ya insanların rifahını yaxşılaşdırmaq, işçilərin maddi həvəsləndirilməsi və digər sosial tələbatların ödənilməsi üçün istifadə olunur.

Beləliklə, maliyyə resursları dedikdə artıq təsərrüfat subyektlərinin və ya dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarının mülkiyyətində və ya sərəncamında olan pul gəlirləri, əmanətlər və daxilolmalar başa düşülməlidir. Onlar tərəfindən genişləndirilmiş təkrar istehsal, sosial ehtiyaclar, işçilərin maddi həvəsləndirilməsi, digər sosial ehtiyacların ödənilməsi məqsədləri üçün istifadə olunur. Akademik iqtisadçılardan yuxarıdakı tərifləri resursların yaranma yerini və onların maliyyə münasibətlərinin subyektlərinə aid olduğunu göstərir. Lakin onların yaranma mənbəyi və məqsədi göstərilir.

Çox geniş və qısa bir tərif V.M. Rodionova tərəfindən açıqlandı. Professor maliyyə resurslarına təsərrüfat subyektlərinin və dövlətin əlində formalaşan pul gəlirləri, əmanətlər və daxilolmalar kimi komponentləri daxil edib. Məqsəd istehsalın genişləndirilməsinə, işçilərin maddi həvəsləndirilməsinə, sosial ehtiyacların ödənilməsinə, müdafiə və dövlət idarəetmə ehtiyaclarına yönəlib. Maddi daşıyıcılar anbar və qeyri-əmtəə formalarında istifadə olunan maliyyə münasibətləridir (Гуйда Т.В. 2015: с.57).

Həqiqətən də, maliyyə resursları müəyyən edilərkən, ilk növbədə, maliyyə resurslarının subyektlərini, yəni dövləti, hüquqi şəxsləri, ev təsərrüfatlarını, habelə obyektləri - maliyyə münasibətlərini dəqiq müəyyən etmək lazımdır ki, bunun nəticəsində məqsədli pul vəsaitləri yaranır, formalaşır və bu əlaqələr iki blokda cəmləşə bilər.

XX əsrin sonlarında iqtisadi islahatlar və böhran dövründə professor K.K. İlyasov və V.D. Melnikov hesab edirlər ki, maliyyə resursları ümumi ictimai məhsulun və milli gəlirin bölüşdürülməsində və yenidən bölüşdürülməsində dövlətin, digər iqtisadi agentlərin formalaşdırdığı pul yığımları və pul fondlarıdır.

Bununla belə, alimlər fondun fond xarakteri daşımayan bir hissəsini tərifdən çıxarıblar - bunlar müqavilələrin, müqavilələrin və digər iqtisadi şərtlərin şərtlərinin pozulmasına görə alınan cərimələrdir. Belə vəsaitlərin daxil olması əvvəlcədən uçota alınma bilməz (Кошкарбаев К.У. 2004: с.96).

Müasir yerli iqtisadçıların bəzi nümayəndələri - maliyyəçilər maliyyə resurslarını müəyyən edərək, onların formalaşması və istifadəsinin fond xarakterinə diqqət yetirirlər.

Böhrandan sonrakı dövrdə G.B. Polyak, maliyyə resursları təsərrüfat subyektlərinin, dövlətin, ev təsərrüfatlarının sərəncamında olan vəsaitlərin məcmusudur, yəni maliyyə münasibətlərinə xidmət edən pul olduğunu bildirmişdir. Bununla belə, başqa bir fikir də var ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində qeyri-mərkəzləşdirilmiş maliyyə üçün səhm xarakteri kimi fərqli xüsusiyyət aktuallığını itirir, çünki müəssisələr əslində heç bir fond yaratmır (Ильясов К.К., Мельников В.Д. 2001: с.296).

Fikrimizcə, birinci tərif düzgündür, çünki hazırda maliyyə resurslarından istifadə əsasən pul fondları vasitəsilə həyata keçirilir (baxmayaraq ki, onlardan istifadənin qeyri-fond forması da mümkündür), bu, müxtəlif formada formalaşdırmaq təcrübəsi ilə obyektiv şəkildə sübut olunur. Müəssisələrdəki vəsaitlər: nizamnamə, amortizasiya, yığım fondları, istehlak və s.dir.

Məşhur alim M.V. Romanovski təsərrüfat subyektinin həm öz gəlirləri, əmanətləri və kapitalı hesabına, həm də bütün növ gəlirlər hesabına bütün fəaliyyət növlərini həyata keçirmək üçün lazım olan aktivləri formalaşdırmaq üçün malik olduğu bütün vəsait ehtiyatlarını nəzərə alır.

Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə resursları vəsaitlərin bütün məbləği deyil, kredit resursları, vergi və avans ödənişləri, amortizasiya ödənişləri və s. dir.

K.U. Koşkarbayev problemə çox yeni baxışla baxır. O hesab edir ki, maliyyə resursları müəssisələrin, təşkilatların və dövlətin sərəncamında olan, genişləndirilmiş təkrar istehsal xərclərinin həyata keçirilməsi, maliyyə-kredit sistemi qarşısında öhdəliklərin yerinə yetirilməsi, işçilərin maddi həvəsləndirilməsi

üçün nəzərdə tutulmuş pul gəlirləri və əmanətləridir. Alim göstərdi ki, borc vəsaitləri də maliyyə resurslarının bir hissəsidir. Bu halda professor D.S. Molyakov iddia edir ki, maliyyə resursları həm fond, həm də qeyri-səhmdar yaradılması və istifadə formaları ilə xarakterizə olunur (Гуйда Т.В. 2015: с.143).

Maliyyə resurslarının mahiyyətinin müəyyən edilməsi probleminə dair müasir ədəbiyyatın tənqidi təhlilini nəzərə alaraq, İ.A. Blank “Maliyyə Resurslarının İdarə Edilməsi” kitabında o, maliyyə resurslarının idarəetmə obyektini kimi xüsusiyyətlərini müəyyən edən əsas vacib xüsusiyyətlərini müəyyən etmiş və formalaşdırmışdır.

Aşağıdakı tərif, fikrimizcə, daha dolğun hesab edilə bilər, çünki maliyyə resurslarının formalaşma mənbəyinə əlavə olaraq, subyektlər, onların formalaşdığı və onlardan istifadə etməklə əldə edilə bilən nəticələr müəyyən edilmişdir. Maliyyə resursları təsərrüfat və maliyyə fəaliyyəti nəticəsində, ÜMM (Ümumi Milli Məhsul) yaradılması və bölüşdürülməsi prosesində yaranan pul vəsaitləridir. Onlar dövlət və təsərrüfat subyektləri tərəfindən toplanır və istehsalın saxlanması və inkişafı, əhəlinin sosial tələbatının ödənilməsi, dövriyyə sferasının fəaliyyətinin təmin edilməsi mənbəyi kimi istifadə olunur.

Məlumatla görə, T.R. Rəhimova, A.B. Şadanova, V.V. Spitsynin maliyyə resursları təsərrüfat subyektlərinin və ya dövlət orqanlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının mülkiyyətində və ya sərəncamında olan və onlar tərəfindən genişləndirilmiş təkrar istehsal, sosial ehtiyaclar, işçilərin maddi həvəsləndirilməsi, digər sosial ehtiyacların ödənilməsi məqsədləri üçün istifadə olunan pul gəlirlərini, əmanətlərini və daxilolmalarını əks etdirir (Гуйда Т.В. 2015: с.198).

Onların fikrincə, maliyyə resurslarının formalaşma mənbələri aşağıdakılardır: ÜDM-in dəyəri, milli sərvətin bir hissəsi, xarici iqtisadi fəaliyyətdən daxilolmalardır. Lakin alimlər bir amili - müəssisənin borc götürülmüş maliyyə resurslarının formalaşmasını nəzərə almırlar.

Demək olar ki, bir əsr davam edən təhlil “maliyyə resursları” anlayışının şərhinə birmənalılıq və əminlik əlavə etmədi. Müxtəlif elmi məktəblərin və ayrı-

ayrı tədqiqatçıların təqdim olunan baxış spektri “maliyyə resursları” anlayışının nə qədər geniş və bir-birini təkzib etdiyini göstərdi. Nəticə etibarilə əminliklə deyə bilərik ki, bu məsələ ilə bağlı müasir elmi fikir hələ də yekdil rəydən çox uzaqdır və onun təriflərinin müxtəlifliyi inkişafın konkret iqtisadi mərhələsində baş verən mühüm cəhətlərin və hadisələrin müxtəlifliyi ilə bağlıdır.

Bu gün yerli müəssisələr səriştəli maliyyə siyasəti qururlar. Təsərrüfat subyektləri təkcə vəsait cəlb etmək və yaratmaq üçün deyil, həm də belə bir hərəkətin nəticələrini təhlil etmək, bununla da istehsal olunan məhsul və ya xidmətlərin maya dəyərini artırmaqla öz investisiya cəlbediciliyini artırmağa çalışırlar.

Fikrimizcə, mövcud iqtisadi vəziyyəti nəzərə alsaq, maliyyə resursları çoxşaxəli iqtisadi mahiyyətə malikdir. Bu, ardıcıl olaraq əldə edilən və zamanla paylanan göstəricilərdən ibarət olan pul vəsaitləri, maddi resurslar, təsərrüfat subyektinin və ya dövlətin borc vəsaitləri dövrədir. Onların hamısı təsərrüfat və ya milli fəaliyyətin formalaşmasına, genişlənməsinə və həyata keçirilməsinə yönəlmişdir.

1.2. Ərazilərin maliyyə resurslarının xüsusiyyətləri

Bazar münasibətləri şəraitində formalaşması və istifadəsi ictimai istehsala kəmiyyət və keyfiyyət təsirini müəyyən edən maliyyə resursları böyük əhəmiyyət kəsb edir.

“Maliyyə resursları” makroiqtisadi kateqoriyası o zaman mənə kəsb edir ki, cəmiyyət iqtisadi inkişafın tənzimlənməsinə keçsin və bütövlükdə milli iqtisadiyyat miqyasında maddi və maliyyə resurslarının tarazlığının təmin edilməsi zərurəti yaransın. Vəsaitlərin ümumi kütləsindən maliyyə resurslarının ayrılması zərurəti ictimai istehsalın tarazlığını təmin etmək üçün bazar tənzimləyicilərinin əlil olduğu və ya hər hansı sosial-iqtisadi şəraitin təsiri altında onların effektivliyinin zəiflədiyi iqtisadi sistemlərdə mövcuddur. Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində maliyyə resursları dövlətin və respublikanın iqtisadi inkişafını tənzimləyən ən mühüm və səmərəli alətə çevrilir (Бланк И.А. 2011: с.386).

İqtisadi ədəbiyyatda maliyyə resurslarının yaradılması və istifadəsi sahəsində aparılan tədqiqatlar çox olmasa da, son illərdə bu məsələnin həm nəzəri, həm də praktiki əhəmiyyəti ilə əlaqədar olaraq geniş şəkildə inkişaf etmişdir.

Hesab edirik ki, iqtisadi tədqiqatlarda maliyyə resurslarının əhəmiyyəti məhz maliyyə münasibətlərinin obyektini olan maliyyə resursları olması ilə müəyyən edilir. Bir sıra müəlliflər maliyyə resursları ilə yanaşı, maliyyə münasibətlərinin obyektini maliyyə rıçaqları və maliyyə sistemi adlandırırlar və bununla da maliyyə münasibətləri obyektlərinin müxtəlifliyini təsdiq edirlər.

Fikrimizcə, maliyyə resurslarına bu cür münasibətin obyektini müəyyən edən yanaşma bir o qədər düzgündür. Obyekt kimi verilən digər komponentlər maliyyə resurslarının formalaşması və istifadəsi üçün iqtisadi alətlərdir. Bu müddəə V.K.Sençaqovun əsərində maliyyə münasibətlərinin obyektlərinin tərifində öz əksini tapmışdır: “Maliyyə münasibətlərinin obyektini maliyyə resurslarının yaradılmasına əsaslanaraq formalaşması və bölgüsüdür (Гуйда Т.В. 2015: с.40).

Maliyyə resursları özlüyündə maliyyə resurslarının formalaşması və istifadəsi nəticəsində yaranan maliyyə münasibətlərinin mahiyyətini müəyyən etmir, onların daxili məzmununu və ictimai təyinatını açıqlamır. Nəzəri cəhətdən ehtiyatlar deyil, maliyyə resurslarının təhsili, bölüşdürülməsi və istifadəsi əsasında yaranan ictimai münasibətlər, maliyyə münasibətlərinin inkişaf qanunauyğunluqları araşdırılır. Buna görə də maliyyənin istənilən nəzəri əsaslandırılması maliyyə kateqoriyalarının, o cümlədən maliyyə resurslarının inkişafının zəruri elementi kimi onlardan biznes təcrübəsində istifadə mexanizminin işlənilməsi hazırlanmasıdır.

Bununla belə, maliyyə resurslarının xüsusiyyətləri maliyyə və maliyyə resursları arasındakı fərqləri müəyyən etməyə imkan verir. Maliyyə öz iqtisadi mahiyyətinə görə idarəetmə vasitəsidir. “Maliyyənin kəmiyyət təsiri səfərbər edilmiş, bölüşdürülmüş və istifadə olunan maliyyə resurslarının nisbətləri ilə xarakterizə olunur, keyfiyyəti isə maliyyə münasibətlərinin təşkili formaları vasitəsilə təkrar istehsal prosesi iştirakçılarının maddi maraqlarına maliyyənin təsiri”dir. Maliyyə resursları maliyyədən iqtisadi alət kimi istifadənin nəticəsidir.

Maliyyə-kredit lüğətində maliyyə resursları dedikdə “dövlətin, müəssisə, təsərrüfat təşkilat və idarələrinin sərəncamında olan vəsaitlər xərclərin ödənilməsi və müxtəlif fond və ehtiyatların formalaşdırılması üçün istifadə olunur” kimi ifadə edilir.

Bu tərif maliyyə sahəsində aparılan tədqiqatlarda maliyyə resurslarının pulla eyniləşdirildiyi yanaşmalardan biri üçün xarakterikdir. Bu yanaşmanın əsas çatışmazlığı, “nağd pul” kateqoriyasından fərqli olaraq, maliyyə resurslarının kəmiyyət sərhədlərini müəyyən etmək və onların spesifikliyini xarakterizə etmək mümkün olan aydın meyarın olmamasıdır.

Maliyyə resurslarının tərkibini və kəmiyyət sərhədlərini müəyyən etmək üçün əsas əlamət kimi onlardan istifadə istiqamətlərinin ayrılması, fikrimizcə, kifayət deyil. Vəsaitlərin yaradılması, bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi prosesində, məsələn, maliyyə resurslarına aid olmayan dövriyyə vəsaitləri formalaşır (Morris J.M., Willard J.C. 2014: p.137).

Bu sahədə aparılan tədqiqatların ikinci istiqamətinin nümayəndəsini maliyyədən istifadə nəticəsində “Sovet maliyyəsi nəzəriyyəsinin oçerkləri (məhiyyəti və funksiyaları)” əsərinin müəllifi A. Birman adlandırmaq olar. milli gəlir çəkilməlidir, geriyə yalnız çəkilmə prosesini ən ağrısız edən üsul seçmək qalır. Bu üsul maliyyədir”. O, resursların dövlət tərəfindən natura şəklində deyil, pul şəklində çıxarılmasını “ağrısız” üsul hesab edir. Daha sonra A. Birman maliyyə resurslarının daha geniş konsepsiyasını verir”.

Birman ilk tərifində, maliyyə resurslarının dövlətdən və müəssisələrdən formalaşan pulla ifadə olunan maddi aktivləri təmsil etdiyi iddia edilir. Bununla belə, maliyyəyə gəldikdə, bütün hallarda bölgüyə daxil olan təbii-maddi və dəyər formalarının bifurkasiyası var. Eyni zamanda, maddi dəyərlər həmişə dəyərin pul formasının, yəni təbii-maddi formada dəyərin arxasında dayanır.

1.3. Ərazilərin maliyyə potensialı

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində bazar maddi resursların mərkəzləşdirilmiş bölgüsünü əvəz etməyə gələndə özünün etibarlı maliyyə resursları bazasının əhəmiyyəti ölçüyəgəlməz dərəcədə artır. Bu şəraitdə pul vəsaitlərinin formalaşdırılması prosesinin idarə edilməsi regional dövlət orqanlarının ən mühüm vəzifələrindən birinə çevrilir, onların fəaliyyəti inkişaf məqsədlərinə nail olmaq və qarşılıqlı əlaqədə olan bütün tərəflərin maraqlarının balansını müəyyən etmək üçün şərait yaratmalıdır.

Limit-bölüşdürmə münasibətlərinə əsaslanan komanda-inzibati idarəetmə sistemi reproduktiv prosesin müxtəlif subyektləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin spesifik xarakterini doğurdu. Planlaşdırma və idarəetmənin metodoloji prinsipi milli iqtisadi maraqlardan asılı vəziyyətə salınmış regionların inkişafı maraqlarının deyil, milli iqtisadi maraqların prioritetliyi prinsipini qəbul edirdi. Hər şey sənaye idarəciliyinə tabe idi. Müvafiq olaraq, dövlət, sahə və ərazi idarəetmə orqanları son dərəcə qeyri-bərabər vəziyyətdə idi: prioritet, ilk növbədə, müdafiə sənayesi ilə bağlı sahələr idi.

Maddi və maliyyə resurslarının “iqtisadi üsullarla” əldə edilməsində bu müddəə ilə əlaqədar olaraq sahə bölgü sistemi və müdafiə sənayesinin prioritetliyi ərazi idarələrini bu sənayenin müəssisələrini öz ərazilərində yerləşdirməyə məcbur etdi, çünki bu, maliyyə resurslarının cəlb edilməsinə yeganə imkan verirdi və sosial sahəni inkişaf etdirirdi (Хафизова В.Р., Зарипова И.Р. 2009: с.325).

Sahə idarəetmə sisteminin nəticəsi ondan ibarət idi ki, bütün ərazilərin iqtisadiyyatı məhsulun ərazidən kənara çıxarılmasına yönəldilmiş, malların qeyri-məhdud çeşidi üçün sənaye və ərazilərə limitlərin ayrılması, iqtisadiyyatın və rayon əhalisinin daxili tələbatının ödənilməsi mərkəzləşdirilmiş bölgü çərçivəsində həyata keçirilirdi.

Ərazilərin müstəqilliyinin artırılması kontekstində onların maliyyə potensialının müəyyənləşdirilməsi zəruri olur. Hazırda iqtisadi ədəbiyyatda dövlətin, regionların, firmaların, ev təsərrüfatlarının inkişafı üçün maliyyə

imkanlarının məcmusu kimi “maliyyə potensialı” anlayışından geniş istifadə olunur.

Tədqiqat ilk növbədə müəssisə səviyyəsində aparılır. Bu tədqiqatlar çərçivəsində təsərrüfat subyektlərinin maliyyə resursları və gəlirlərinin məcmusu kimi “maliyyə potensialı” anlayışının müəyyənləşdirilməsinə vahid yanaşma formalaşmış, vəsaitlərin mövcudluğu və yerləşdirilməsini, real və potensial maliyyə imkanlarını əks etdirir.

Ərazinin maliyyə potensialının əhəmiyyətinə baxmayaraq, bu gün onun tərifinə vahid nəzəri yanaşma mövcud deyil, bununla əlaqədar olaraq ərazinin maliyyə potensialının formalaşmasının metodoloji əsaslandırılmasının öyrənilməsi tələb olunur (Сабитова Н.М. 2003: с.74).

Fikrimizcə, maliyyənin mahiyyəti ən dolğun şəkildə professor V.M. Rodionova tərəfindən açılmışdır. Potensial dedikdə məqsədə çatmaq üçün imkan və bacarıqların məcmusunu nəzərdə tuturuq. Müvafiq olaraq, “maliyyə potensialı” anlayışı konkret problemlərin həlli üçün istifadə oluna bilən pul resurslarının və onların təkrar istehsalı ilə bağlı münasibətlərin məcmusunu əks etdirir.

Cədvəl 1: “Maliyyə” və “potensial” anlayışlarının iqtisadi məzmunu

Maliyyə	Potensial
Maliyyə - istənilən nağd ödəniş, dövlət fondlarının formalaşması ilə bağlı əhali ilə dövlət arasında pul münasibətləri sistemi ilə bağlı konsepsiya	Potensial - qabiliyyət, hər hansı bir hərəkət və ya fəaliyyətin təzahürü üçün kifayət qədər gücə sahib olmaq; gizli formada mövcud olan və müəyyən imkanlarla özünü göstərə bilən
Dövlətin, müəssisələrin vəsaitlərinin məcmusu, bu fondların formalaşması və bölüşdürülməsi sistemi	Müəyyən mənada güc dərəcəsi, bir şey üçün lazım olan vasitələrin, imkanların məcmusu
Dövlətin və müxtəlif ictimai birliklərin ehtiyaclarını ödəmək üçün zəruri olan maddi ehtiyatlar toplusu	Bir şeyi saxlamaq, qorumaq üçün lazım olan vasitələr, şərtlər toplusu
Təsərrüfat subyektlərindən və dövlətdən pul gəlirlərinin və əmanətlərinin formalaşması və onların genişləndirilmiş təkrar istehsal üçün istifadə edilməsi, ümumi sosial məhsulun dəyərinin və milli sərvətin bir hissəsinin bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi prosesində yaranan pul münasibətləri. işçilər, cəmiyyətin sosial və digər tələbatlarının ödənilməsi	Mövcud olan və səfərbər oluna, işə salına, müəyyən məqsədə çatmaq, planı həyata keçirmək, problemi həll etmək üçün istifadə oluna bilən vəsaitlər, ehtiyatlar, mənbələr, fərdlərin, cəmiyyətin, dövlətin müəyyən bir sahədə imkanları

Mənbə: Богачева Н.С. 2014: с.257.

İndiyədək “Ərazinin maliyyə potensialı” anlayışı mübahisəli olaraq qalır. “Ərazinin maliyyə potensialı” anlayışının üç metodoloji yanaşmaya uyğun olaraq sistemləşdirilməsi məqsədəuyğun görünür (Cədvəl 2).

Birinci yanaşmanın nümayəndələri “Ərazinin maliyyə potensialı” anlayışını vergi və (və ya) büdcə potensialı ilə müəyyən edirlər. Ərazinin maliyyə potensialı büdcə ilə eyniləşdirilməməlidir, çünki regionlar öz ərazilərində səfərbər olunan bütün maliyyə resurslarından uzaqda sərəncam vermək hüququna malikdirlər.

Cədvəl 2: “Ərazinin maliyyə potensialı” anlayışının məzmununa metodik yanaşmalar

Tərifə yanaşma	Müəlliflər	Tərifin məzmunu
Şəxsiyyət yanaşması	V. N. Leksin, A. N. Şvetsova	Ərazinin öz maliyyə resurslarının məcmu potensialı
	R.A Ekspert	Rayon ərazisindən büdcə sisteminə vergi və digər pul daxilolmalarının ümumi məbləği
Effektiv yanaşma	N. M. Sabitova	Ərazinin mövcud resurslarının müəyyən müddət ərzində müxtəlif təsərrüfat subyektləri üçün gəlir əldə etmək qabiliyyəti
	G. S. Merzlikina, L. S. Şahovskaya	İstehsal amillərinin potensial gəlirlərinin pul şəklində bazar qiymətləndirilməsinin nəticəsi, əldə etmək mümkündür
Resurs yanaşması Ümumi	A. L. Kolomiets, A. D. Melnik	Müəyyən bir ərazinin bütün maliyyə resurslarının məcmusu
	S. V. Zençenko	Ərazinin iqtisadi fəaliyyətinin davamlılığını təmin etmək üçün tələb olunan ərazidə mövcud olan maliyyə və pul resurslarının məcmusu.
	O. I. Tişutina	Müəyyən bir ərazinin sosial-iqtisadi inkişafını müəyyən edən ərazi daxilində səfərbər olunan maliyyə resurslarının, kommertiya əsasında xaricdən cəlb edilən vəsaitlərin, regional ehtiyatların, habelə onlardan istifadədən əldə edilən potensial gəlirlərin məcmusudur.
	E. V. Kameneva	hakimiyyət orqanlarının və idarəetmə orqanlarının sərəncamında olan və bu hökumət səviyyəsinə həvalə edilmiş funksiyaları yerinə yetirmək üçün onlar tərəfindən obyektiv istifadə edilə bilən maliyyə resurslarının ümumi məbləği.
Reproduktiv	A. M. Волков	İstehsal edilmiş milli gəlir ehtiyatlarının bir hissəsi, bütün yenidən bölüşdürülmə proseslərindən sonra təkrar istehsal vasitələrinin xarakterində maddi-maddi tərkibinə görə təcəssüm olunur.
	Э. К. Конярова	Ərazidə təkrar istehsal prosesinin həyata keçirildiyi iqtisadi münasibətlər sistemi

Mənbə: Хафизова В.Р., Зарипова И.Р. 2009: с.125.

Bununla belə, iqtisadi ədəbiyyatda ən çox “Ərazinin maliyyə potensialı” anlayışı ilə əvəz olunur.

Fikrimizcə, bu anlayışlar əsaslı şəkildə fərqlidir. Əgər ərazinin maliyyə potensialına konkret ərazinin bütün maliyyə resurslarının məcmusu daxildirsə, o zaman regionun vergi potensialı bu resursların yalnız bir hissəsidir. Maliyyə potensialına dövlətdə qəbul edilmiş vergi sistemi çərçivəsində ya vergitutma obyektı olmayan, ya da qismən vergi tutulan maliyyə resursları aid edilə bilər.

Mövcud resursların gəlir əldə etmək qabiliyyətinə əsaslanan səmərəli yanaşmada maliyyə resurslarının yalnız bir hissəsi nəzərə alınır ki, bu da ərazinin istehsal prosesində formalaşan maliyyə potensialının tam təsvirini vermir.

Ən geniş olanı ümumi resurs yanaşmasıdır ki, onun nümayəndələri ərazinin maliyyə potensialını və maliyyə resurslarını bərabərləşdirirlər. Lakin bu iki anlayışın məzmunca oxşar olmasına baxmayaraq, onlar eyni deyildir. Ərazinin maliyyə resursları maliyyə potensialının istifadə olunan hissəsi kimi, yəni müxtəlif təsərrüfat subyektlərinin rayonun mövcud ehtiyatlarından istifadə etməklə əldə etdikləri pul gəlirləri və yığımları kimi qəbul edilir. Ümumi təkrar istehsal yanaşmasının dezavantajı maliyyə resurslarının yalnız genişləndirilmiş təkrar istehsala gedən hissəsinin nəzərə alınmasıdır. Sadə çoxalma aparılmazsa, sonuncu mümkün deyil.

Ərazinin maliyyə potensialında nəzərdən keçirilən konsepsiyanın məzmununa elmi yanaşmaları ümumiləşdirərək aşağıdakıları qeyd edirik (Сабитова Н.М. 2003: с.93):

- ərazinin sərəncamında olan resurslar - Bunlara dövlətin təsis qurumunun səmərəli fəaliyyətini təmin edən maliyyə, kredit, investisiya, maddi resurslar daxildir;

- nəzarət sistemi - O, üç alt sistemi fərqləndirir: potensial gələcək uğuru müəyyən etməyə yönəlmiş planlaşdırma; yeni imkanların yaradılmasına və mövcud olanların uğur amillərinə çevrilməsinə yönəldilmiş icra; planların və

qərarların icrasının səmərəliliyinin yoxlanılması və onların etibarlılığının daimi monitorinqi funksiyalarını yerinə yetirən nəzarət.

Yuxarıdakı təhlil göstərir ki, əksər müəlliflər ərazinin maliyyə potensialını maliyyə resursları və vəsaitlərin məcmusu kimi qəbul edirlər. Təriflərdəki fərqlər yalnız ərazinin maliyyə potensialına daxil olan maliyyə resurslarının (fondlarının) tərkibindədir.

“Ərazinin maliyyə potensialı” anlayışının iqtisadi mahiyyətinin tədqiqi aşağıdakı tərif formalaşdırmağa imkan verir: ərazinin maliyyə potensialı iqtisadi fəaliyyət nəticəsində toplanmış, cəlb edilmiş və formalaşan maliyyə resurslarının məcmusudur. İqtisadi subyektlər olaraq biz iqtisadi əmtəələrin istehsalı, bölüşdürülməsi, mübadiləsi və istehlakında iştirak edən iqtisadi münasibətlərin subyektlərini başa düşəcəyik.

“Maliyyə resursları” anlayışını ərazinin maliyyə potensialının əsası kimi nəzərə alaraq, biz onları təsərrüfat subyektlərinin sərəncamında olan, sadə və genişləndirilmiş təkrar istehsal üçün xərclərin həyata keçirilməsi, öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş pul vəsaitlərinin daxilolmaları və əmanətləri kimi başa düşürük. Ərazinin maliyyə potensialına həm ərazinin müəyyən müddət ərzində malik olduğu maliyyə resursları, həm də iqtisadi agentlər tərəfindən cəlb oluna bilən maliyyə resursları daxildir.

Ərazinin maliyyə potensialının tərifinə uyğun olaraq onun strukturu aşağıdakı elementlərdən ibarətdir (Сабитова Н.М. 2003: с.96):

- ərazinin büdcə potensialı - büdcədə maliyyə resurslarının toplanması potensialı;
- ərazinin vergi potensialı - Dövlətin təsis qurumunun ərazisində vergitutma yolu ilə səmərəli şəkildə səfərbər edilə bilən maliyyə resurslarının məcmusu;
- əhalinin maliyyə potensialı - ev təsərrüfatlarının maliyyə resursları;
- rayonda qeydiyyatdan keçmiş müəssisə və təşkilatların maliyyə potensialı - sərbəst və cəlb edilmiş maliyyə resurslarına sahib olmaq;
- maliyyə-kredit sisteminin potensialı - regionun bank-kredit sistemi qurumlarının maliyyə resursları;

- xarici investisiya və borclanma potensialı - Dövlətin digər təsis qurumlarından, habelə digər dövlətlərdən cəlb edilmiş maliyyə vəsaitlərinin məcmusudur.

Tədqiqat göstərdi ki, ərazinin maliyyə potensialı maliyyə resurslarının təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində toplanan, cəlb edilən və formalaşan vəsaitlər hesabına formalaşır. Ərazinin maliyyə potensialından tam istifadə olunması rayonun tarazlı sosial-iqtisadi inkişafına nail olmağa imkan verir. Belə təsir yalnız bütün mövcud maliyyə resurslarının maksimum cəlb edilməsi və optimal istifadəsi şərti ilə mümkündür.

Ərazinin maliyyə potensialının idarə edilməsi regional hakimiyyət orqanlarının sosial-iqtisadi inkişafın strateji məqsədlərinə nail olmaq üçün kifayət qədər maliyyə potensialının yaradılmasına, tədqiqinə, cəlb edilməsinə və toplanmasına yönəlmiş məqsədyönlü fəaliyyətindən ibarətdir.

II FƏSİL. İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİN BƏRPASI ÜÇÜN MALİYYƏ RESURSLARININ SƏMƏRƏLİNİN HESABLANMASI YOLLARI

2.1. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə maliyyə resurslarının formalaşmasının xüsusiyyətləri

Ölkənin və cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı bütün proseslərin təşkilində maliyyə resursları mühüm rol oynayır. Maliyyə resursları olmadan milli iqtisadiyyatın inkişaf prioritetlərini reallaşdırmaq, yüksək standartlara malik infrastruktur qurmaq, iqtisadiyyatın müəyyən sahələrini müasirləşdirmək və bu sahələrə müasir texnologiyalar gətirmək çətin olur. Eyni zamanda, milli maraqlar çərçivəsində təbii ehtiyatların mənimsənilməsi, emal proseslərinin təşkili, ixracyönümlü məhsullar istehsal edən müəssisələr şəbəkəsinin yaradılması maliyyə resursları ilə bilavasitə bağlı olan istiqamətlərdir.

Əmək resurslarının səmərəli paylanması məqsədilə maliyyə resursları vasitəsilə dayanıqlı, layiqli iş yerlərinin yaradılması, milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması, ölkədə sosial-iqtisadi problemlərin həllinin sürətləndirilməsi kimi prioritet məsələlərin həlli həyata keçirilir. Bu baxımdan, maliyyə resurslarının formalaşdırılması və davamlı inkişaf mənbələrinin dəstəklənməsi və onların səmərəliliyinin artırılması üçün strateji hədəflər qoyulmalı və həyata keçirməlidir (Бланк, И.А. 2011: с.53).

Bunlara aşağıdakılar daxildir:

- Ölkənin ÜDM-in artım dinamikasının təmin edilməsi;
- Xarici iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyinin artırılması;
- Milli resurslardan və xammaldan daha səmərəli istifadənin təmin edilməsi;
- Qabaqcıl vergi sistemi və mexanizmlərinin tətbiqi;
- Sahibkarlığın stimullaşdırılması və biznesin inkişafı;
- Kredit siyasətinin təkmilləşdirilməsi;
- Daxili və xarici investisiyaların istifadə optimallaşdırılması;

- Bütçə resurslarından qənaət və səmərəlilik prinsipləri əsasında istifadənin formalaşdırılması.

Maliyyə resursları hər zaman təşkilati-iqtisadi idarəetmə mexanizmində mühüm yer tuturdu və kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyi onların strukturundan və dəyərindən asılıdır. Bununla yanaşı, kredit resurslarının əlçatanlığına və dəyərinə, mənfəətin yenidən maliyyələşdirilmə şərtlərinə, kənd təsərrüfatı istehsalının uğurla işləməsi üçün digər şəraitin yaradılmasına böyük səylər diqqət yetirilir (Гуйда Т.В. 2015: с.33). Həmçinin işğaldan azad edilmiş ərazilərdə maliyyə resurslarının yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir və bu zaman kənd təsərrüfatı istehsal sahəsi, sahibkarlıq, KOB müəssisələrinin böyük rolu vardır.

Müharibənin ilk günlərindən SMEDA xarici tərəfdaş təşkilatlar və qurumlar vasitəsilə ermənilərin hərbi təxribatının reallıqlarını beynəlxalq birliyə çatdırmışdır. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə biznesin dövlət xidmətlərinə, treninlərə və biznes məsləhətlərinə çıxışının təmin edilməsi məqsədilə agentliyin gələcək planlarına regionun bütün regionlarında KOB İnkişafı Mərkəzi "KOB dostları" şəbəkəsinin fəaliyyətə başlayacaqdır.

Kiçik biznes sosial-iqtisadi hadisə kimi bir çox obyektlərə təsir göstərir və onların (struktur, funksional, təşkilati, resurs və texnoloji) arasında müəyyən əlaqələr yaradır ki, bu da onun inkişafını sistemli təhlil baxımından öyrənməyə imkan verir. Fəza aspektində regionun alt sistemi olan kiçik biznes iqtisadi dəyişikliklərə tez reaksiya vermək, bazarın dar və spesifik seqmentlərinə xidmət etmək və iqtisadi seqmentlərin fəaliyyətinin yeni şərtlərinə "asanlıqla uyğunlaşdırmaq, iqtisadi sistemdə resursların sürətlə bölüşdürülməsinə şərait yaratmaq iqtidarındadır. Maddi və maliyyə məhdudiyyətləri kiçik biznesin mövcud imkanların koqnitiv potensialında rəqabət üstünlükləri axtarmağa həvəsləndirir. Regional iqtisadiyyatın bu sektorunun dinamik və davamlı inkişafı səmərəli rəqabət mühitinin yaradılmasına və əhalinin həyat keyfiyyətinin artırılmasına yönəlmişdir.

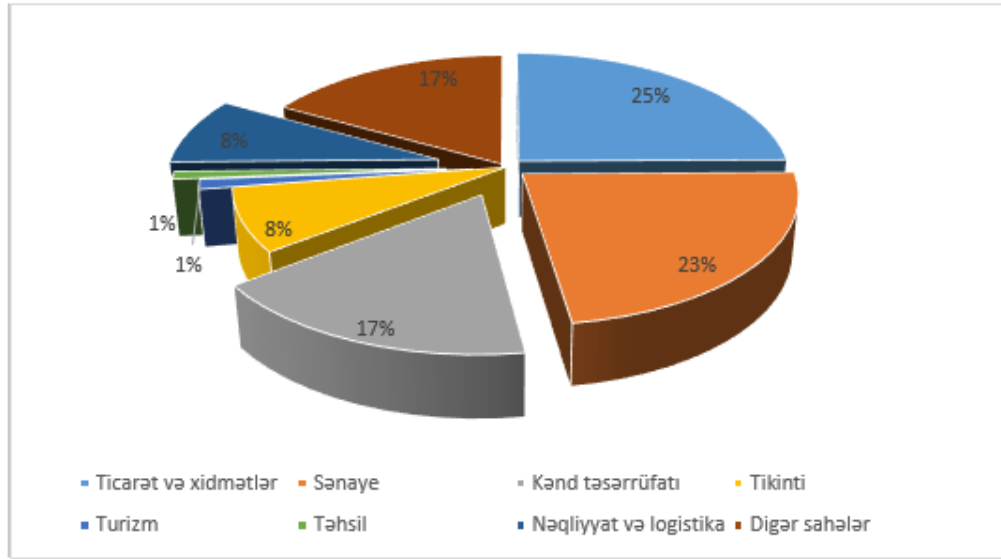
Azad edilmiş ərazilərin sosial-iqtisadi inkişafı konsepsiyasının qəbul edilməsi gözlənilir. Bu, Azərbaycan Respublikasının 2021-ci il və sonrakı 3 il üçün büdcə paketinə daxil edilmiş iqtisadi və sosial inkişafının konsepsiyasında və proqnoz göstəricilərində öz əksini tapmışdır. Konsepsiya çərçivəsində dövlət investisiyaları ilə yanaşı, yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsi, azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi və sosial infrastrukturun bərpası, əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi istiqamətində işlərin aparılması prioritet istiqamət olacaqdır.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq, ortamüddətli perspektivdə ölkəmiz işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası və regionların davamlı balanslaşdırılmış inkişafının təmin edilməsi üzrə siyasətin aşağıdakı prioritet istiqamətlər üzrə həyata keçirilməsini nəzərdə tutur (Əliyev T.N. 2021: s.12):

- işğaldan azad olunmuş ərazilərdə kommunal, iqtisadi və sosial infrastrukturun tikintisi;
- işğaldan azad olunmuş inzibati rayon mərkəzlərində və kəndlərdə yaşayış binalarının və yaşayış evlərinin tikintisi, məskunlaşma şəraitinin təmin edilməsi;
- bu ərazilərdə istehsal sahələrinin, xidmət və ticarət sahələrinin yaradılması, əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi və s.

İAEƏ-də sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi məqsədilə Agentliyə fiziki və hüquqi şəxslərdən 409 müraciət daxil olmuşdur ki, onlardan 104-ü ticarət və xidmətlərlə, 93-ü sənaye, 69-u kənd təsərrüfatı, 70-i tikinti, 34-i turizm, 5-i təhsil, 1-i nəqliyyat və logistika və 33-i digər sahələrlə bağlıdır. Onlardan 53 nəfəri 12 xarici şirkət (əsasən Türkiyə, Rusiya, Pakistan, Macarıstan, Qazaxıstan) göndərmişdir ki, onlar azad edilmiş ərazilərin bərpa edilməsində və yenidən qurulmasında investor və ya podratçı qismində iştirak etmək niyyətindədirlər.

Qrafik 1: İAEƏ-də sahibkarlıq fəaliyyəti həyata keçirilməsi üzrə sahələri (%-lə)

Mənbə: <http://economics.com.az/index.php/kıtabxana/bızım-s-rl-r/meqaleler/item/2056-ıshzhaldan-azad-olunmush-aerazılaerdae-yeni-azhrar-taesaerrufat-modeli.html>

İAEƏ-də bir sıra məsələlərin mərkəzləşdirilmiş qaydada həlli məqsədilə Azərbaycan Prezidentinin yaratdığı əlaqələndirmə qərargahının nəzdində idarələrarası mərkəzin iqtisadi məsələlər üzrə işçi qrupunun iclası keçirilmişdir. Görüş zamanı xarici şirkətlərin Azərbaycanın azad olunmuş ərazilərində bərpa və yenidənqurma işlərində iştirakı məsələsi müzakirə olunub. Məlumatla görə, AİN-nin yanında KOB İnkişafı Agentliyi sahibkarların qəbulunu, təhlilini, məlumatlandırılmasını, bu ərazilərdə sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı müvafiq tövsiyələrin verilməsini və müraciətlərin göndərilməsini təmin edir. Agentliyə təqdim olunan investisiya layihələrinin prioritetliyi təhlil edilir, potensial layihələr aşkarlanır və informasiya bazasına daxil edilir.

2.2. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə maliyyə resurslarının formalaşmasının və istifadəsinin səmərəliliyinin hesablanması

Sabitliyin, çiçəklənmənin və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın formalaşdırılması, həmçinin ticarət-iqtisadi münasibətlərin inkişafı Cənubi Qafqazda aparıcı dövlətin regional iqtisadiyyatın ümumi memarlığının müəyyənləşdirilməsində Azərbaycanın rolunu və statusunu möhkəmləndirəcəkdir. Son 18 il ərzində ölkə iqtisadiyyatı dinamik inkişaf əsasında üç dəfədən çox artmışdır və güclü sosial-iqtisadi infrastruktur yaradılmışdır. Mövcud maliyyə imkanları tarixi maksimuma çatıb və ölkə orta gəlirdən yuxarı olan ölkələr qrupunda möhkəmlənib. Artan iqtisadi güc Azərbaycana Cənubi Qafqaz və ətraf regionların iqtisadiyyatını dəyişə biləcək iri layihələrin təşəbbüskarı kimi çıxış etməyə imkan verib. 2020-ci ildə 44 günlük Vətən müharibəsində qələbə ilə Azərbaycanda yeni inkişaf mərhələsi başladı. Qələbə nəticəsində regionun yeni siyasi və iqtisadi landşaftı formalaşmışdır.

Ölkəmiz müharibədən sonrakı dövrdə Azərbaycanın yeni hədəflərinə dair Strateji proqram həyata keçirir. Yeni müharibədən sonrakı hədəflər sayəsində azad edilmiş torpaqlar bərpa olunan enerji mənbələri, qiymətli təbii ehtiyatlar, qızıl yataqları, mis, çay, su anbarları, kənd təsərrüfatı üçün münbit torpaqlar və turizm imkanları baxımından əhəmiyyətli potensiala malikdir. Bu baxımdan azad edilmiş torpaqlar Azərbaycanın gələcək inkişafının təmin edilməsində xüsusi rol oynaya bilər. Bu istiqamətdə fəaliyyət nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış iqtisadi qaydalara uyğun həyata keçirilə bilər. İqtisadi qayda-maddi və qeyri-maddi malların istehsalı və mübadiləsi prosesində iqtisadi agentlərin qarşılıqlı təsir prinsiplərini, eləcə də bu agentlərin dövlətlə qarşılıqlı əlaqələrini əks etdirir (UNEC-in beynəlxalq konfransı, 2021: s.69).

Təcavüz nəticəsində minlərlə hektar əkin yararsız vəziyyətə düşmüşdü. Elmin banisi və görkəmli rus alimi V. V. Dokuçayev yazırdı ki, torpaq kömürdən, neftdən və qızıldan bahadır. Beləliklə, bəşəriyyət qızılsız yaşaya bilər, amma yersiz yaşaya bilməz. Torpaqlar məhsul almağın əsas vasitəsidir və bizim mövcudluğumuz

bundan asılıdır. Qəsdən törədilmiş yanğınlar nəticəsində işğal edilmiş ərazilərdə üst torpaq qatı, münbit təbəqə və heyvanat aləmi məhv edilmişdir.

Təxminən 600 min hektar kənd təsərrüfatı sahəsi, 231,10 hektar əkin sahəsi, 352 min hektar otlaq və biçənək sahəsindən illər boyu istifadə olunmamışdı, baxmayaraq ki, min ton taxıl, pambıq, kartof üzüm, tütün, tərəvəz alınardı. Ekspertlərin qiymətləndirmələrinə görə, kənd təsərrüfatının işğalı nəticəsində 19,5 milyard manatdan çox məbləğdə ziyan dəyib.

Müasir şəraitdə iqtisadiyyatda klasterləşmə prosesi iqtisadi sistemin kompleks inkişafının səmərəli aləti kimi çıxış edir, rəqabətədavamlı model seçilməsini şərtləndirir, regionun (sahənin) mövcud potensialından maksimum istifadə etməyə imkan verir. Həmçinin milli iqtisadiyyatın strateji yol xəritəsi və iqtisadiyyatın əsas sektorlarında prioritet istiqamətlərdən biri kimi xatırlanır (UNEC-in beynəlxalq konfransı, 2021: s.54).

Azad edilmiş ərazilərin təbii ehtiyatları, xüsusilə kənd təsərrüfatı potensialı ölkəmizin iqtisadi inkişafı üçün vacibdir. Bu ərazilərdə kənd təsərrüfatının inkişaf potensialını qiymətləndirmək üçün işğalçı dövrdə vəziyyəti təhlil etmək lazımdır.

Azad edilmiş ərazilərin relyefi, iqlim şəraiti və digər təbii imkanları nəzərə alınaraq Dağlıq Qarabağda və ətraf ərazilərdə kənd təsərrüfatının prioritet istiqamətlərini müəyyən etmək olar.

Azad edilmiş ərazilərin mənimsənilməsi üçün ilk addımlar atılmalıdır. İlk növbədə, uzun illər ərzində istifadə olunmayan torpaqların bərpa, deqradasiya proseslərinin aradan qaldırılmasına paralel olaraq Meliorasiya və irriqasiya sistemlərinin qurulması çox vacibdir. Növbəti mərhələdə torpaqlar qeydə alınmalı, kateqoriyalar hazırlanmalı, əkin, otlaq və otlaq sahələri müəyyən edilməlidir.

Regionda nadir metalların olması üçün kəşfiyyat və geoloji işlər azad olunmuş ərazilərdə yüksək texnologiyaların geniş tətbiqi ilə aparıla bilər. Bu istiqamətdə xüsusi dövlət investisiyaları lazımdır. Özəl investisiyalar iqtisadi qeyri-sabitlik üçün şərait yaradır. Dövlət bu prosesdə müsbət rol oynaya bilər (Əliyev T.N. 2021: s.13).

İnvestisiyalar milli iqtisadiyyatın inkişafında mərkəzi rol oynayır və iqtisadi artımın templəri haqqında ilkin məlumat verir. İnvestisiyalar müasir iqtisadiyyatın ayrılmaz hissəsi hesab olunur. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə ÜDM-də investisiyaların payı 50% - dən 45% - ə qədər dəyişir. Bununla əlaqədar olaraq, hər bir ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi investisiyaya ayrılan vəsaitin xüsusi çəkisi ilə müəyyən edilir. Həmçinin investisiyalar və ÜDM arasında korrelyasiya mövcuddur.

Beləliklə, iqtisadi ədəbiyyatda tez-tez rast gəlinən investisiya multiplikatoru konsepsiyası investisiyaların artması ilə ÜDM artımı arasında qarşılıqlı əlaqəni xarakterizə edir. Uzunmüddətli perspektivdə Azərbaycanın davamlı və tarazlaşdırılmış inkişafının təmin edilməsində investisiyaların cəlb edilməsi xüsusi rol oynayır. Gələcək üçün əsas vəzifələrdən biri investisiyaların lazımı həcmi və keyfiyyətini təmin etmək üçün ölkədə investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılmasıdır. Hökumət ölkə iqtisadiyyatına investisiyaların cəlb edilməsi üçün "açıq qapı" siyasətini həyata keçirir. Son illər ərzində ölkə iqtisadiyyatına 200 milyard dollardan çox vəsait qoyulmuşdur.

Xalq təsərrüfatının azad edilmiş torpaqlara qoyulması onun milli iqtisadiyyatın formalaşmasında perspektivli roluna diqqət yetirilməsini tələb edir. Hazırkı vəziyyətdə ölkə iqtisadiyyatında makroiqtisadi sabitlik investisiya mühitinin normal fəaliyyət göstərməsinə şərait yaratmışdır. Cari vəziyyətdə investisiya mühiti həm daxili, həm də xarici investisiyalardan istifadə etmək üçün daha əlverişli mühit yaratmışdır (Əliyev T.N. 2021: s.12).

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, xarici investisiyalara daxili investisiyaların tətbiqində bəzi çətinliklər mövcuddur. Azərbaycan Respublikasının ərazisində investisiya prosesinin həyata keçirilməsində yaranan münasibətlər "İnvestisiya fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının 13 yanvar 1995-ci il tarixli Qanunu və digər qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir. Bütün investisiya fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktları çərçivəsində dövlət tərəfindən tənzimlənir. Hər bir investor investisiyanın məqsədini, istiqamətini və həcmi müstəqil şəkildə müəyyən edir və onun həyata keçirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş

müqavilələr əsasında fəaliyyət göstərir. Adətən, fiziki və hüquqi şəxslər tenderlər və hərraclar vasitəsilə investisiya fəaliyyətində iştirak edə bilirlər.

Ölkələrin mövcud qanunvericiliyinə tam uyğun olaraq hər bir investor investisiya obyektlərinə, onların nəticələrinə dair sərəncam vermək, habelə ticarət əməliyyatları aparmaq hüququna malikdir. Investorun bu cür hərəkətləri qarşılıqlı razılaşma əsasında müstəqil həyata keçirilir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərə böyük səmərə verilməsini təmin etmək üçün 2021-ci ilin dövlət büdcəsində şəhər və kəndlərin bərpası və yenidən qurulması, bu ərazilərdə müasir infrastrukturun yaradılması üçün 2,2 milyard manat vəsait ayrılmışdır. Dövlətin 2,2 milyard manat məbləğində investisiya qoyması başlanğıcdır.

Bu il Qarabağın bərpası üçün təklif olunan investisiya proqramından bir milyard manata yaxın vəsait ayrılmışdır. Artıq azad edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatı işlərinə başlanmış, payızlıq buğda 7000 hektardan çox əkilmişdir. Azad edilmiş torpaqların investisiya cəlbediciliyini artırmaq üçün dövlət investorların iqtisadi maraqlarına təsir edən iqtisadi mexanizmlər vasitəsilə investisiyaların qaytarılması səviyyəsini yüksəltmək üçün düzgün yolu düşünməlidir. O cümlədən, bu torpaqlara sərmayə qoyuluşunun əsas məqsədi strateji cəhətdən mühüm istehsal əraziləri yaratmaq və nəticə etibarilə lazımi mənfəət əldə etməkdir. Bu da maliyyə resurslarının formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Azad edilmiş ərazilərdə ekoloji tarazlığın bərpası - bərpa tədbirləri həyata keçirilir, H.Əliyev Fondunun layihəsi çərçivəsində "Regional İnkişaf" İctimai Birliyinin könüllüləri Topxana meşəsində, Cıdır düzündə ağaclar əkmiş, 100 kq palıd toxumu əkilmişdir. Ağdam Sənaye Parkının ətrafında meşə zolağı salınmış və onun suvarılması günəş enerjisi ilə damcı üsulu ilə həyata keçiriləcəkdir. Düşünürük ki, dəyər zənciri üzrə yüksək yekun nəticələrə nail olmaq üçün regionlarda aqroparklar, texnoparklar, sənaye məhəllələri, birgə müəssisələr, klasterlər, azad iqtisadi zonalar və geniş innovasiya infrastruktur şəbəkəsinin yaradılması tələb olunacaq (Əliyev T.N. 2021: s.14).

Yaxın və uzaq xarici ölkələrin təcrübəsini nəzərə alaraq, Qarabağın və Şərqi Zəngəzurun 330-dək inzibati-ərazi bölgüsünün olmasını nəzərə alaraq, yuxarıda qeyd olunan innovasiya infrastrukturalarının sayı müəyyən edilmişdir. 200-dən 1000-ə qədər əhalinin məşğul olduğu regionlarda hesablamalarımıza görə, 100-ə yaxın ixtisaslaşmış və qarışıq aqropark təşkil etmək mümkündür. Kəlbəcər və Zəngilan rayonlarında çoxsaylı faydalı qazıntı yataqlarının olması əlvan metallar, gips, əhəngdaşı istehsalı üzrə birgə müəssisələr yaratmağa imkan verir.

Rayon mərkəzlərinin sənaye potensialını və regionlarda 46 qəsəbənin olmasını nəzərə alaraq, 21 kiçik sənaye-xidmət Məhəlləsinin yaradılmasına kömək edə bilər.

Cədvəl 3: Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında faydalı qazıntıların təsnifatı

Adı	Faydalı qazıntıların növləri
Rayon	Qızıl, qurğuşun, sink, mis, mişar daşı, gilinogips
Ağdərə	Üzlük daş, gil, tikinti daşı
Şuşa	Gil üzlük daş, qum, çınqıl
Xocalı	Üzlük daş, tikinti daşı
Xocavənd	Qızıl, civə, mişar daşı, Clay, perlit, Qum-Çınqıl Daşı, tikinti daşları, daş daşları və s-
Kəlbəcər	üz daşları, rəngli daşlar (Obsidian, oniks, pefritoid, larchit)
Laçın	Civə mişar daşı-qaradağ daş üzlük daş, tikinti daşı, gil, qum-
Qubadlı	çınqıl cinsi, pemza, vermikulit, vulkanik kül, agat, Jade
Zəngilan	Mişar daşı, gil, tikinti daşı, üzlük daşı, rəngli daş
Cəbrayıl	Qızıl, gümüş, üzlük daş, əhəng daşı, gil, tikinti daşı, qum və çınqıl
Füzuli	Mişar daşı, gil, qum, sement, gilinogips, tikinti daşı, gips, anhidrit, pemza, vulkonik kül, rəngli daşlar (nəfrit, kalsedonium)

Mənbə: <https://sputnik.az/20210719/aldan-azad-edilmi-razilrin-brpas-il-bal-yekun-layih-hkumt-tqdim-olunub-427499713.html>

İAEƏ-də Azərbaycanın mineral su ehtiyatlarının 40% - dən çoxu yerləşir. Bütövlükdə bölgədə 150-yə yaxın mineral su yatağı vardır. Onlar müxtəlif yataqlarda öz tərkibinə və müalicəvi əhəmiyyətinə görə fərqlənirlər. Qeyd etmək

lazımdır ki, Qarabağın Mineral Suları Avropada məşhur Karlovı Varı sularından geri qalmır. Kəlbəcər rayonunda su ehtiyatları xüsusi xüsusiyyətlərə və böyük həcmə malikdir. O yerlərin suyunun qaz və kimyəvi tərkibi ondan bir çox xəstəliklərin müalicəsi üçün istifadə etməyə imkan verir. 40 il əvvəl bu yerlərdə İstisu mənbələrinə kurort yaradılmış, həmçinin butulka və mineral su istehsalı zavodu fəaliyyətə başlamışdır. İstehsal həcmi gündə 800 min litr idi.

Laçın rayonunun Minkənd ərazisində mineral su ehtiyatının həcmi gündə 4,3 min kub metr, Şuşa şəhərində isə gündə 342 kub metr təşkil edir. Bundan başqa, bölgədə böyük yeraltı şirin su yataqları vardır. Onları Füzulidə 2, Cəbrayılada 7, Zəngilanda isə 2 nəfər təşkil edir. Ağdam rayonunun ən böyük subzem - su ehtiyatları hövzəsi yerləşir. Bu yer-doğum yalnız mədən baxımından deyil, bölgənin turizm kompleksinin inkişafı üçün də qiymətlidir. Onların mövcudluğu göstərilən rayonlarda müalicəxanalar, Sanatoriyalar, həmçinin otellər tikməyə imkan verir.

Bu resurslardan səmərəli istifadə etmək, onları istehsal prosesinə cəlb etmək, eləcə də azad edilmiş ərazilərin bərpa edilməsi üçün böyük həcmdə daxili və xarici investisiyalar tələb olunacaqdır. Buna görə də respublikanın dövlət büdcəsindən bu məqsədlər üçün 2021 - ci ildə 1,29 mlrd, 2022 – ci ildə isə 1,3 mlrd. dollar ayrılıb. Bircə, bu vəsait kifayət deyil. Buna görə də, yuxarıda qeyd olunan yataqların istismarının, xammal və materialların emalının, dəyər zənciri üzrə məqsədli son məhsulların istehsalının regionun dağılmış iqtisadiyyatının tam bərpası üçün birgə müəssisələrin birgə müəssisə kimi cəlb edilməsi zəruridir (<https://ikisahil.az/post/197808-kelbecer-ve-lachinda-ermeniler-terefinden-dagidilmish-butun-su-elektrik-stansiyalarini-berpa-edeceyik>).

Ardıcıl surətdə həyata keçirilən məqsədyönlü islahatlar və kompleks tədbirlər ölkəmizin iqtisadi və hərbi-müdafiə qüdrətini gücləndirmiş və 44 günlük Vətən müharibəsində parlaq qələbənin əldə edilməsi üçün möhkəm zəmin yaratmışdır.

Hazırda işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası, daha da inkişaf etdirilməsi, zəruri infrastrukturun yaradılması və əhəlinin öz doğma torpaqlarına qaytarılması istiqamətində genişmiqyaslı işlər həyata keçirilir.

İndi boşalan ərazidə böyük tikinti meydançasını xatırladır. Bir tərəfdən yeni infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi üçün etibarlı əsaslar qoyulur, digər tərəfdən isə beynəlxalq standartlar əsasında işlənmiş müasir layihələr istifadəyə verilir. Qeyd etmək lazımdır ki, qeyd olunan regionlarda iqtisadiyyat dövlət-özəl tərəfdaşlıq zəminində altı əsas istiqamət üzrə inkişaf edəcək:

- Dağ-mədən sənayesi;
- Yüngül və Qida Sənayesi;
- Aqrar biznes;
- "Yaşıl energetika";
- Nəqliyyat-anbar logistikası;
- Turizm.

Cədvəl 4: Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında innovasiya infrastrukturunun inkişaf perspektivləri

İqtisadi rayonlar	Şəhər və rayonların adı	İnnovasiya infrastrukturuları			
		Aqropark birgə müəssisələr	Sənaye - xidmət məhəllə	Qruplar	Texnologiyalar AİZ
Qarabağ iqtisadi rayonu	Ağcabədi	5	2		
	Ağdam	13	2		1
	Bərdə	11	2		
	Füzuli	11	3		1
	Xankəndi	-	-	1	1
	Xocalı	9	1		
	Xocavənd	8	2		
	Şuşa	4	1	1	
Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu	Tərtər	8	1		
	Cəbrayıl	7	2		1
	Kəlbəcər	7	1-	-	-
	Qubadlı	10	1-	-	
	Laçın	12	1	--	-
Zəngilan	10	2		1	

Mənbə: <https://sputnik.az/20210719/aldan-azad-edilmi-razilrin-brpas-il-bal-yekun-layih-hkumt-tqdim-olunub-427499713.html>

Heç bir şübhə yoxdur ki, Ermənistan yaxın vaxtlarda Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müəyyən etdiyi strategiyaya uyğun olaraq, Dağlıq

Qarabağa dair üçtərəfli sazişin müvafiq maddələrinin icrası ilə öz ordusunu Xankəndi, Xocalı və digər ərazilərdən çıxaracaqdır və bu ərazilərdə üçrəngli dövlət bayrağı dalğalanacaqdır. Dinc həyat bu şəhərlərə qayıtdıqdan sonra AMEA-nın Regional Elmi Mərkəzinin işini bərpa etmək imkanı yaranacaq. Elmi və təhsil müəssisələrinin sənaye imkanlarının səmərəli istifadəsi məqsədilə bundan sonra Xankəndi şəhərində müasir texnoparkın yaradılması məqsəduyğundur. Ağdam, Cəbrayıl və Qubadlı rayonlarının sakinlərinin tarixi və milli ənənələrini nəzərə alaraq, "Azərxaç" ASC - nin filialının yaradılması, həmçinin ipəkçiliyin inkişafı kiçik və indinin sahibkarlıq növünün rolunun gücləndirilməsinə kömək edə bilər.

Kəlbəcər, Laçın və Şuşa rayonlarında böyük mineral su ehtiyatlarını nəzərə alaraq, geniş çeşidli bulaq suyunun qablaşdırılması və satışı üzrə sahibkarlıq subyektinin təşkili tövsiyə olunur.

Perspektivdə Füzuli rayonunun Horadiz şəhərində sərhədyanı azad ticarət zonasının təşkil olunmasını mümkün hesab edirik.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur turizmin demək olar ki, bütün növlərinin inkişafı üçün çox əlverişli imkanlara malikdir. İribuynuzlu və kiçik buynuzlu mal - qaranın dərisinin emalı üzrə kiçik və fərdi sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi və onlardan geyim, ayaqqabı və başqa xalq tələbatının hazırlanması məsləhət görülür. Dünya şöhrətli Qarabağ atları cinsinin artması da fərdi sahibkarların ənənəvi məşğuliyyətlərindən biri olmalıdır.

Yuxarıda göstərilənlərlə yanaşı, əhalinin öz doğma yurdlarına tam köçürülməsindən sonra təşkil edilməsi məqsəduyğun hesab edilir (UNEC-in beynəlxalq konfransı, 2021: s.100):

- Musiqi klasteri, Şuşa Dövlət Konservatoriyasının filialının bazasında, o cümlədən onun strukturuna musiqi məktəbləri, musiqi alətlərinin hazırlanması üzrə sahibkarlıq obyektləri, orkestrlər, ansambllar, həmçinin muğam evinin tikintisi nəzərdə tutulur;

- Nəqliyyat kommunikasiyalarının bütün növlərinin geniş şəbəkəsinə malik iri şəhərlərin birində Qarabağ Dövlət Universitetinin, eləcə də dövlət və özəl universitetlərin filiallarının, iqtisadi fəaliyyət sahələrinin yerli tələbatını nəzərə

alaraq mütəxəssislərin hazırlanması kolleclərinin yaradılması; 4-cü sənaye inqilabının tələblərini nəzərə alaraq;

- Əlverişli mövqeyə malik şəhərlərdə "ASAN" və DOST mərkəzlərinin yaradılması.

19 aprel 2021-ci ildə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Ağıllı şəhər və ağıllı kənd konsepsiyasının hazırlanması haqqında fərman imzalayıb. Sərəncama əsasən, nəqliyyat, rabitə və yüksək texnologiyalar nazirinin rəhbərlik etdiyi konsepsiyanın yaradılması üzrə işçi qrupu yaradılıb. İşçi qrupuna Konsepsiya layihəsinin hazırlanması və dövlət qurumlarının, ixtisaslaşmış konsaltinq şirkətlərinin, yerli və xarici ekspertlərin iştirakı ilə altı ay ərzində Azərbaycan Prezidentinə təqdim edilməsi tapşırılıb. Bu ideyanın mahiyyətinə gəlincə, bu yanaşmanın qlobal problemlərə necə reaksiya verdiyi haqqında çox danışılır. Bunun sayəsində Qarabağ regionu texnoloji investisiyaların mərkəzinə çevriləcək və burada toplanmış təcrübə ölkənin digər regionlarında "ağıllı yaşayış məskənlərinin" tikilməsinə kömək edəcəkdir. Bütövlükdə bu planlar artıq konkret cizgilər almışdır.

Fevral ayında azad edilmiş Füzuli, Zəngilan, Laçın və Cəbrayıl rayonlarına səfər edən Prezident İ. Əliyev həmin rayonlarda "ağıllı kəndlər" yaradılacağını bildirdi. Şəhərsalma və layihələrdə dünyanın ən qabaqcıl texnologiyalarından istifadə olunacaq və ölkənin ali siyasi rəhbərliyi bu layihələrə uğurlu dünya şirkətlərini cəlb etmək niyyətindədir. Müasir texnologiyalardan Qarabağda Bərpa Olunan Enerji mənbələri sahəsində istifadə ediləcək, yüksək məhsuldarlığın əsasını təşkil edən yüksək texnologiyalar isə kənd təsərrüfatı sektoruna daxil ediləcəkdir (<https://busaat.az/kelbecer-ve-lacinda-bir-sira-obyektler-acilacaq>).

Bu gün azad edilmiş bütün şəhərlərimizin baş planları hazırlanır, sonra isə burada bərpa işlərinə başlanacaqdır. Bununla yanaşı, ilk "ağıllı kənd" layihəsi Zəngilan rayonunda reallaşdırılacaq. Artıq bu istiqamətdə ilkin monitorinq aparılır və ilk növbədə, dağılmış Ağalar kəndi bərpa ediləcəkdir. Layihə bu qəsəbədə 5 komponentdən ibarət olacaq-mənzil tikintisi, istehsal, sosial xidmətlər, "ağıllı kənd təsərrüfatı" və alternativ energetika. 200 evin yenidən qurulması nəzərdə tutulan qəsəbənin enerji tələbatı yalnız alternativ enerji mənbələri hesabına ödəniləcəkdir.

Dövlət başçısı azad edilmiş rayonların "yaşıl energetika" zonası olacağını dəfələrlə bəyan edib. Bu gün qarşımızda yalnız bu torpaqları bərpa etmək və canlandırmaq deyil, həm də "ağıllı şəhər" və "ağıllı şəhər" konsepsiyaları çərçivəsində elm və texnikanın ilk sözlərinə uyğun olaraq bunu etmək vəzifəsi durur.

Ölkənin azad edilmiş hissəsi Azərbaycan iqtisadiyyatına fəal şəkildə inteqrasiya edir. Burada dəmir yollarının reabilitasiyası, yeni dəmir yollarının tikintisi artıq tam sürətlə gedir, iki beynəlxalq aeroportun tezliklə istifadəyə verilməsi üçün işlər görülür. Lakin bu və gələcək infrastruktur layihələri Qarabağ regionunda istehsal ediləcək məhsulların ixrac potensialının formalaşdırılması üçün möhkəm zəmindir.

Öz növbəsində Sənaye və kənd təsərrüfatı məhsulları "ağıllı kənd" və "ağıllı şəhər" konsepsiyaları çərçivəsində yaradılacaq müasir texnologiyalardan istifadə etməklə istehsal olunacaq.

Bu gün Qarabağda özünü təmin edə biləcək ekosistemin yaradılması üçün ciddi nəqliyyat və enerji infrastrukturunu yaradılır. Azad edilmiş sahələr bunun üçün əhəmiyyətli iqtisadi resurslara malikdir, çünki bütün maneələr aradan qaldırılmışdır. O, 21-ci əsrin iqtisadiyyatının sıfırdan formalaşması üçün ən əlverişli şərait yaradır, milli hökumətin sərəştəliliyi və təcrübəsi isə ümidvericidir.

Digər ekspertlərin fikrincə, ağıllı kəndlər ideya deyil, Avropa İttifaqının ucqar rayonlarda kəndlərin inkişafına dair bəyannaməsinə əsaslanan sənəddir. Əsas məqsəd kənd yerlərinin davamlı inkişafına nail olmaq üçün xidmətlərə, xüsusilə elektron xidmətlərə çıxış imkanı təmin etməkdir. Ağıllı kənd konsepsiyası, kənd yerlərinin inkişafını təşviq edəcək və kənd yerlərindən şəhərlərə köçməni azaltmağa kömək edəcək kənd ərazilərinin rəqəmsal transformasiyasına vahid bir yanaşmadır. Kənd yaşayış məntəqələrinin əksəriyyətində aşağıdakı məsələlər səmərəli enerji təchizatının təmin edilməsi, keyfiyyətli İnternetin yaradılması, rəqəmsal kontentə çıxış, əhalinin savadlılığının artırılması həll olunmalıdır.

Laçın rayonunun Quləbir kəndində 8 meqavat Su Elektrik Stansiyası istifadəyə verildikdən sonra Həkəri çayından "səmərəli istifadə" ediləcəkdir.

Kəlbəcər rayonunda 12 Su Elektrik Stansiyasının bir neçəsinin tikilməsi haqqında artıq razılıq əldə olunubdur. Ən böyük potensialı Xudafərin su elektrik stansiyaları və Qız Qalası olacaq. Yaxın zamanlarda 120 meqavat gücündə olan bu su elektrik stansiyaları tikiləcəkdir (<https://sputnik.az/20210719/aldan-azad-edilmi-razilrin-brpas-il-bal-yekun-layih-hkumt-tqdim-olunub-427499713.html>).

Beləliklə, bir neçə ildən sonra biz Kəlbəcər və Laçın rayonlarındakı su elektrik stansiyalarından Xudafərin stansiyalarından 120 meqavat, Qız qalasını 120 meqavat, 120 meqavat alacaqsınız. Ümumi istehsal gücü 240 meqavatdır. Ancaq biz çox az elektrik enerjisi istehsal edən su elektrik stansiyalarından danışırıq. Ümumilikdə azad edilmiş torpaqlar "yaşıl enerji" zonasına çevriləcək.

Bundan əlavə, bu konsepsiyalar çərçivəsində əhalinin rəqəmsal savadlılığını artırmaq vacibdir. Ağıllı kənd layihəsi əyalətdə rəqəmsal "azlıqlar" problemini həll edir. Bu layihələr maliyyə resursları tələb etdiyindən, şəhər və kənd rayonlarında intellektual idarəetməyə keçid zamanı xidmətlərin optimal istifadəsini təmin edəcək kommunikasiya və marketinq planı işlənib hazırlanmalıdır.

"Dağlıq Qarabağda" ağıllı kənd " in yaradılması beş komponentdən ibarətdir: "ağıllı " yaşayış, sosial müdafiə obyektləri, kənd təsərrüfatı funksiyaları, istehsal və ekologiyadan ibarətdir. Günəş, külək və su elektrik stansiyaları yeni qəsəbələrin dəstəklənməsi üçün istifadə olunacaq. 2030-cu ilə qədər Dövlət Proqramına əsasən, "yaşıl" alternativ energetika ölkənin əsas prioritetinə çevrilməlidir.

Müasir Ağalı kəndi Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı dağıdılmış Ağalı-1, Ağalı-2 və Ağalı-3 yaşayış məskənlərinin yerində tikiləcəkdir. Ümumilikdə, 200 "ağıllı ev" tikiləcək ki, burada da 390 ailə yerləşə bilər. Gələcək sakinlərin arzuları nəzərə alınıb, ona görə də bütün evlər bir-ikimərtəbəli olacaqdır.

Məcburi köçkünlərə tamamilə yeni mənzillər veriləcəkdir. Kənddə bütün lazımi infrastruktur, məktəb, uşaq bağçası olacaqdır. Gələcək yerli sakinlərin işini təmin edəcək pendir, süd və ət emalı zavodunun yaradılması planlaşdırılır. Bakının sözlərinə görə, Naxçıvan istiqamətində planlaşdırılan dəmir yoluna yaxınlaşma regionda turizm istiqamətinin inkişafının əhəmiyyətli dərəcədə artmasına xidmət edəcəkdir.

2.3. Maliyyə mənbələrinin formalaşması və istifadəsi mexanizmi və metodologiyası

İqtisadi qurumun maliyyə resurslarının formalaşdırılmasında əsas məqsəd onun maliyyə tələbatının mütləq ödənilməsidir ki, bu da öz növbəsində gələcək üçün inkişafını təmin edir. Müəssisə səviyyəsində formalaşan maliyyə resursları istehsal, investisiya, dövriyyə kapitalının formalaşdırılması, iqtisadiyyatın stimullaşdırılması üçün fondların yaradılması, büdcə, maliyyə-kredit sistemi, tədarükçülər və əməkdaşlar qarşısında öhdəliklərin yerinə yetirilməsi, habelə təsərrüfatlararası ödənişlərin həyata keçirilməsi üçün imkan yaradır. Eyni zamanda, onların hərəkəti istehsal prosesinin təşkilinin zəruri tərkib hissələri olan maddi və əmək resurslarının hərəkətini gözdən salır. Ümumi mənada, maliyyə resursları müəssisələrin malik olduğu və maliyyə öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün nəzərdə tutulan vəsaitlərdir.

Fikrimizcə, həm müəssisələrdə, həm də bütövlükdə iqtisadiyyatda maliyyə resurslarının rolunun əsas amili məhz işçilərin stimullaşdırılması və bütövlükdə sosial-iqtisadi inkişaf funksiyasıdır.

Maliyyə resurslarının iqtisadi təbiətinin müəyyən edilməsi müəssisələrin maliyyə resurslarının aşağıdakı əsas xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə imkan verir (Сабитова Н.М. 2003: с.48):

- Maliyyə resurslarının yaradılmasının bir mərhələsi var;
- Maliyyə resursları mülkiyyət münasibətini əks etdirir;
- Maliyyə resursları formalaşması mənbələri və istifadə məqsədi var;
- Maliyyə resurslarının strukturu formalaşma mənbələrindən və istifadə istiqamətlərindən asılıdır.

Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə resursları aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirirlər:

- Ümumdövlət xərclərinin genişləndirilmiş təkrar istehsalının və maliyyələşdirilməsinin təmin edilməsi (Сабитова Н.М. 2003: с.32);
- Genişləndirilmiş təkrar istehsalının davamlılığının təmin edilməsi və digər ictimai ehtiyacların ödənilməsi;

- Müəssisənin nizamnamə məqsədlərinin yerinə yetirilməsi;
- Əlavə dəyər formalaşması;
- Əsas vəsaitlərin xaric edilməsinə və əsaslı təmirinə görə kompensasiya mənbəyi.

Cədvəl 5: Maliyyə resurslarının formalaşması mənbələri

Öz və onlara bərabər	Borc götürülmüş və cəlb edilmiş
Nizamnamə fondu	Bank kreditləri
Əlavə kapital	
Ehtiyat kapitalı	Geri qaytarılan maliyyə yardımı
Hədəf maliyyələşdirilməsi	
Bölünməmiş mənfəət	
Amortizasiya ayırmaları	İstiqrazların və digər qiymətli kağızların buraxılmasından vəsaitin alınması
Kredit borcu	
Əsas vəsaitlərin və cari aktivlərin satışından əldə olunan gəlirlər	
Xeyriyyə və digər daxilolmalar	

Mənbə: Бланк И.А., 2011: с.169

Hər bir təsərrüfat subyektinin əsas vəzifəsi maliyyə resurslarının tərkibinin və strukturunun optimal balansının müəyyən edilməsidir. Belə ki, idarəetmənin səmərəliliyi və inkişaf perspektivləri bundan asılıdır.

Müəssisənin maliyyə resursları ilə təmin edilməsi mexanizmi çoxsəviyyəli struktura malikdir.

Cədvəl 6: Müəssisənin maliyyə təminatı sisteminin strukturu

Müəssisənin maliyyə resursları ilə təminat sisteminin elementləri		
Təqdim formaları	Maliyyə alətləri	Maliyyə təsir rıçaqları
özünümaliyyələşdirmə	kredit	stimullar
kreditləşmə	qiymətləndirmə	sanksiyalar
dövlət dəstəyi	anbar	maliyyə normaları
əlavə zəmanət	valyuta	formalaşma Şərtləri və qaydası
yenilikçi maliyyələşdirmə	amortizasiya	formalaşma Şərtləri və qaydası

Mənbə: Хафизова В.Р. Зарипова И.Р., 2009: с.38

Maliyyə resurslarının verilməsinin forma və metodlarının seçilməsi aşağıdakı amillər nəzərə alınmaqla müəyyən edilir:

- maliyyə vəziyyətini müəyyən edən şəxsi və borc kapitalının nisbəti;
- cəlb edilmiş kapitalın miqdarı;
- kapitalın istifadəsinin effektivliyi;
- müxtəlif maliyyə mənbələrinin risk səviyyəsi;
- investorların və borc alanların iqtisadi maraqları.

Maliyyə dəstəyinin əsas formaları aşağıdakılardır:

- özünü maliyyələşdirmə (müəssisənin öz vəsaitləri);
- kreditləşdirmə (kommersiya, bank və dövlət kreditləri);
- dövlət dəstəyi (qaytarılmamış və təmənnəsiz əsasda);
- əlavə zəmanət (bank zəmanətləri, sığorta, akkreditivlər və s.);
- innovativ maliyyələşmə (faktoring, forfeiting, lizing, konsessiya və s.).

Müəssisənin maliyyə dəstəyinin maliyyə alətləri aşağıdakılardır:

- kredit alətləri və borc alətləri (veksel, istiqrazların buraxılması);
- qiymətqoyma;
- səhmlər (fyuçers, opsiyonlar, svop-müqavilələr);
- xarici valyuta (valyuta məzənnəsi rejimi və valyuta kotirovkası);
- amortizasiya normaları.

Maliyyə təsirlərinin rəqaqlarıdır:

- stimullar (stimullaşdırıcı fondlar, vergi güzəştləri, iqtisadiyyatın prioritet sahələrinin büdcə maliyyələşdirilməsi);
- sanksiyalar (cərimələr, pensiyalar, məhdudiyyətlər);
- maliyyə normaları;
- gəlirlərin formalaşması Şərtləri və qaydası.

Yaranmış təcrübə göstərir ki, iqtisadi qurumların maliyyə resurslarının təminatı ilə bağlı ciddi problemlər yaşayır. Bu problemlər ilə bağlıdır (Хафизова В.Р., Зарипова И.Р. 2009: с.49):

- Müəssisələrin istehsalat-təsərrüfat və maliyyə fəaliyyətinin aparılmasının xüsusiyyətləri;

- Müəssisələrin maliyyə resurslarının formalaşdırılması ilə bağlı dövlət tənzimləyici siyasətinin qeyri-kafiliyi;

- Maliyyə resursları mənbələrinin olmaması və ya çatışmazlığı;

- Məhdud maliyyə resursları üçün rəqabətin gücləndirilməsi;

- İnvestisiya və innovasiya inkişafının aşağı templəri;

- Maliyyə risklərinin yüksək dərəcəsi.

Beləliklə, bazar şəraitində fəaliyyət göstərən iqtisadi qurumlar öz maliyyə resurslarının formalaşmasına yeni yanaşmalar hazırlamağa məcburdurlar. Sahibkarlar öz fəaliyyəti, inkişafı və onların səmərəli istifadəsi üçün maliyyə resurslarının mənbələrini tapmaqda təşəbbüskarlıq və ixtiraçılıq göstərməlidirlər.

III FƏSİL. İŞGALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİN BƏRPASI ÜÇÜN MALIYYƏ RESURSLARININ İSTİFADƏSİNİN YAXŞILAŞDIRILMASI YOLLARI

3.1. İşgaldan azad edilmiş ərazilərdə maliyyə resurslarının artım problemləri

Müasir şəraitdə əhalinin həyat təminatı problemlərinin böyük əksəriyyətinin həlli regional səviyyədə diqqət mərkəzindədir. İqtisadiyyatın strukturundan və müvafiq ərazidə onun inkişaf səviyyəsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılı olan regionların maliyyə müstəqilliyi və təminat məsələləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Yuxarıda göstərilənlərin kontekstində maliyyə resurslarının xarakterinin və məzmununun, onları formalaşdıran mənbələrin dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac yaranır. Maliyyə sisteminin elementləri bütövlükdə regionun iqtisadi müstəqilliyini təmin edə bilər, hansı ki, onun iqtisadi, ilk növbədə, təsərrüfatçılığın müvafiq səviyyəsinin səlahiyyətində olan mühüm sosial - iqtisadi problemlərin müstəqil və məsuliyyətli həlli üçün maliyyə resursları ilə təmin olunma dərəcəsi başa düşülür, lakin regionlara daha çox müstəqillik əldə edilməsi onların ölkənin xalq təsərrüfatı çərçivəsində nisbətən təcrid olunmasına, xüsusilə də müəyyən ərazi ilə təkrar istehsal əlaqələrinin bir hissəsinin məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxarır (Глущенко В.В., Глущенко И.И. 2016: с.134).

Ərazinin mülkiyyət forması maliyyə resurslarının formalaşmasına və istifadəsinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Belə ki, dövlət və bələdiyyə unitar müəssisələrinə maliyyə resursları formalaşdırmağa dövlət və bələdiyyə orqanları kömək edirlər. Eyni zamanda, komməriya təşkilatları tam özünümaliyyələşdirmə mərhələsindədir.

Avadanlıq və yeni investisiyaların dəyişdirilməsi üçün öz vəsaitlərinin ən böyük yenidən investisiya mənbəyi əksər hallarda komməriya təşkilatının bölüşdürülməmiş mənfəətidir. Bölüşdürülməmiş mənfəət, komməriya təşkilatının öz kapitalının (nizamnamə və əlavə kapitaldan fərqli olaraq) daxili kapitalın artırılmasına çalışan mülkiyyətçilərin məqsədyönlü siyasətinin nəticəsidir.

Böyük Qərb şirkətlərinin təcrübəsi göstərir ki, əksəriyyəti əlavə səhmlərin maliyyə siyasətinin daimi hissəsi kimi sərbəst buraxılmasına qarşı çıxır. Öz imkanlarına inanmağı üstün tuturlar. Cəmiyyətin inkişafı əsasən qazancın yenidən investisiya qoyulması səbəbindən bunun bir neçə səbəbi var. Birincisi, səhmlərin əlavə bir məsələsi çox bahalı və zamanlı bir prosesdir (Qərb mütəxəssislərinin fikrincə, xərclər verilmiş ümumi qiymətlərin ümumi məbləğinin 5-10% -i təşkil edilə bilər). İkincisi, məsələ emitent şirkətinin bazar qiymətində azalma müşayiət oluna bilər.

İAEƏ nisbətən ayrıca maliyyə-təsərrüfat kompleksi kimi fəaliyyət göstərməsi onun istənilən sahəsinin, o cümlədən regional maliyyənin fəaliyyət qabiliyyətli idarəetmə strukturunun mövcudluğunu tələb edir. Beləliklə, regional səviyyədə maliyyənin idarə edilməsinin obyektiv zəruriliyi onunla bağlıdır ki, hər bir ərazi vahidi çərçivəsində öz əlaqələri olan istehsal və müəssisələr kompleksləri fəaliyyət göstərir (Əliyev T.N. 2021: s.12).

İstehsal potensialının formalaşdırılması və artırılması, regionların tarazlı inkişafının təmin edilməsi üçün həlli vacib olan mühüm problemlərdən biri də onların maliyyə resurslarının formalaşdırılması və istifadəsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi, bunun sayəsində mövcud maliyyə potensialının ümumi səmərəliliyinin artırılmasıdır. Regionların maliyyə müstəqilliyi ilə bağlı məsələlərin aktuallığı yerli alimlərin tədqiqatlarında öz əksini tapmışdır.

Xarici investisiyalar yalnız ölkə iqtisadiyyatına kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi deyil, baxmayaraq ki, bunun özü Azərbaycan Respublikası üçün son dərəcə vacibdir. Xarici investisiyalar ölkə müəssisələrinin məhsuldarlığını və texniki səviyyəsini artırmaq üçün bir yol təqdim edir. Azərbaycanda öz kapitalını yerləşdirərək, xarici şirkət özü ilə yeni texnologiyalar, istehsalı təşkil etmək üçün yeni üsullar və dünya bazarına birbaşa çıxış gətirir. Yalnız investisiyaların artırılması deyil, həm də onların keyfiyyəti və strukturu vacibdir.

İnvestisiyaların, xüsusilə xarici investisiyaların maksimal cəlb edilməsi məqsədilə əlverişli investisiya mühitinin dəstəklənməsi həm regionların, həm də bütövlükdə

ölkənin investisiya fəaliyyətinin əsas vəzifəsidir (Хафизова В.Р., Зарипова И.Р. 2009: с.97).

Regionların investisiya fəallığının qiymətləndirilməsi bütün maraqlı dövlət idarəçiliyi və yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən investisiya fəaliyyəti, elm və innovasiya, eləcə də bütövlükdə iqtisadiyyat sahəsində daha düşünülmüş və tarazlaşdırılmış regional siyasətin formalaşdırılması və aparılmasının zəruriliyini bir daha təsdiq edir. Bütün bunlar innovasiyalara investisiya axınına və bununla da regionun maliyyə resurslarının həcmi artırmağa kömək edəcək.

Beləliklə, Qarabağ rayonunun maliyyə resurslarının təhlili göstərir ki, onların formalaşmasının əsas mənbələri büdcə vəsaitləri, büdcədən kənar vəsaitlər və investisiyalardır. Aşağıdakı çatışmazlıqlar aşkar edilmişdir:

- büdcələrarası münasibətlər bölgənin maliyyə resurslarının böyüklüyü ilə əlaqələndirilmir. Xüsusilə, hökumətlərarası münasibətlərin effektivliyinin göstəricisi hesablanmır, bu da büdcənin böyüklüyünü göstərir;

- inzibati-ərazi vahidinin maliyyə resurslarının həcmi investisiya həcmindən və regionun investisiya potensialından asılıdır;

- rayon səviyyəsində regionun investisiya potensialı hesablanmır;

- regionun maliyyə resurslarının formalaşdırılması mənbələrindən tam istifadə edilmir.

Buna görə də, Qarabağ rayonunun maliyyə resurslarının artırılması mənbələrini tapmaq lazımdır.

3.2. Maliyyə resurslarının formalaşdırılması və istifadəsi sisteminin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri

Maliyyə resursları təşkilatların geniş təkrar istehsalının təmin edilməsində birinci dərəcəli əhəmiyyətə malikdir. Müəssisənin iqtisadi artım və rəqabət qabiliyyətliliyin artırılması ilə bağlı bir çox sosial-iqtisadi və istehsal məsələlərinin həlli onların miqdarından, cəlb olunma dəyərindən və şərtlərindən asılıdır.

Müasir iqtisadiyyat şəraitində təşkilatların rəhbərləri onların formalaşması və istifadəsi problemləri ilə üzləşirlər. Buraxılan məhsulun rəqabət qabiliyyətinin azaldılması, məhsulun yüksək maya dəyəri, satışların azalması, bu da gəlirlərin azalmasına gətirib çıxarır və geniş təkrar istehsalının qarşısını alır. İstənilən təşkilatın maliyyə vəziyyəti kifayət qədər maliyyə resurslarının mövcudluğu və onlardan istifadənin səmərəliliyi ilə müəyyən edilir (Бланк И.А. 2011: с.243)

Cəlb edilmiş maliyyə resurslarının formalaşdırılması, eləcə də onların səmərəli istifadəsi müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində istənilən təşkilatın maliyyə dayanıqlığını təmin edir.

Maliyyə resurslarının formalaşdırılmasının məqsədi müxtəlif mənbələrdən öz maliyyə resurslarının cəlb edilməsi hesabına təşkilatın inkişafının özünü maliyyələşdirməsini təmin etməkdir. Maliyyə resurslarının formalaşdırılması mərhələlər üzrə həyata keçirilir.

Öz mənbələri hesabına formalaşmış maliyyə resursları çatışmadıqda, şirkət rəhbərliyi borc vəsaitlərinin formalaşması mənbələrinə müraciət edir.

Cədvəl 7: Maliyyə resurslarının formalaşdırılması mərhələləri

Mərhələ	Mərhələnin məzmunu
Ötən dövrdə maliyyə resurslarının formalaşmasının təhlili	Maliyyə resurslarının formalaşdırılması potensialının müəyyən edilməsi
Plan dövründə maliyyə resurslarına ümumi tələbatın müəyyən edilməsi	Həm daxili, həm də xarici mənbələr hesabına formalaşan maliyyə resurslarının məbləği
Daxili mənbələr hesabına maliyyə resurslarının cəlb edilməsinin maksimum həcmnin təmin edilməsi	Xarici mənbələrə maliyyə resurslarını müraciət etməzdən əvvəl onların daxili mənbələr hesabına formalaşdırılması üçün bütün imkanlar həyata keçirilməlidir.

Mənbə: Глущенко В.В., Глущенко И.И. 2016: с.137.

Bununla yanaşı, müxtəlif mənbələrdən maliyyə resurslarının cəlb edilməsi bir sıra məhdudiyyətlərə malikdir: təşkilati-hüquqi, makroiqtisadi, investisiya, maliyyə-analitikdir.

Cədvəl 8: Maliyyə resurslarının formalaşmasının məhdudlaşdırılması

Məhdudiyyət növü	Mahiyyəti
Təşkilati-hüquqi	nizamnamə kapitalının miqdarının aşağı həddi; Ehtiyat kapitalının miqdarı; imtiyazlı səhmlərin, korporativ istiqrazların yerləşdirilməsinin həddləri; şirkətin idarə edilməsinə nəzarət
Makroiqtisadi	dövlətin pul-kredit siyasəti, qüvvədə olan vergitutma sistemi, yenidən maliyyələşdirmə dərəcəsinin miqdarı, inflyasiya səviyyəsi, ölkədə investisiya mühiti, Ölkə riski
İnvestisiya	təşkilatın maraqlarını investorların və kreditorların maraqları ilə birləşdirmək
Maliyyə-analitik	maliyyə strukturunun dəyişdirilməsi prosesinin şirkətin maliyyə vəziyyətinə təsirinin qiymətləndirilməsi əsasında həyata keçirilən göstəricilər

Mənbə: Бланк И.А. 2011: с.264

Təşkilati-hüquqi xarakterli məhdudiyyətlərə şirkətin öz və borc kapitalının ayrı-ayrı elementlərinin formalaşması məbləğinə və qaydasına dair qanunvericiliklə müəyyən edilmiş tələblər aiddir: nizamnamə kapitalının miqdarının aşağı sərhədi; Ehtiyat kapitalının miqdarı; imtiyazlı səhmlərin yerləşdirilməsinin həddləri, korporativ istiqrazlardır. Təşkilati-hüquqi məhdudiyyətlərə şirkətin idarə edilməsinə nəzarət də aiddir. Bu, ilk növbədə, səhmdar cəmiyyətlərə aiddir. Səhmlərin əlavə emissiyası yolu ilə maliyyə resurslarını cəlb edən şirkət kapitalın maliyyə strukturunu və şirkətin özünün idarəetmə strukturunu dəyişir.

Makroiqtisadi məhdudiyyətlər sırasına daxildir: ölkədə investisiya iqlimi, Ölkə riski, dövlətin pul-kredit siyasəti, qüvvədə olan vergitutma sistemi, yenidən maliyyələşdirmə dərəcəsinin miqdarı, inflyasiyanın səviyyəsi daxildir (Хафизова В.Р., Зарипова И.Р. 2009: с.95).

Maliyyə resurslarının formalaşdırılması sonuncuların maraqlarının investorlar və kreditorların maraqları ilə birləşdirilməsinin qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır, yəni investisiya məhdudiyyətləri fəaliyyət göstərir. Maliyyə investoru ilə qarşılıqlı əlaqə, ilk növbədə, təşkilatda mövcud idarəetmə strukturunun qorunması,

investisiyanın orta müddətli üfüqi və bir qayda olaraq, investisiya müddətinin sonunda mənfəət əldə etməkdə marağı ilə xarakterizə olunur. Eyni zamanda, strateji investor müəssisənin idarə edilməsində fəal iştirak edir, konkret investisiya müddəti ilə məhdudlaşmır, biznesin əhəmiyyətli bir hissəsini əldə etmək məqsədi daşıyır.

Nəhayət, maliyyə-analitik məhdudiyyətlər qrupu maliyyə strukturunun dəyişmə prosesinin şirkətin maliyyə vəziyyətinə təsirinin qiymətləndirilməsi üzrə göstəricilər - kapital strukturunun əmsallarını özündə birləşdirir.

Müəssisələrin maliyyə resurslarından istifadə aşağıdakı əsas istiqamətlər üzrə həyata keçirilir:

- məhsulların, işlərin, xidmətlərin istehsalı və satışına çəkilən xərclərin maliyyələşdirilməsi;
- müəssisənin investisiya fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi (real və maliyyə investisiyaları);
- büdcə ödənişlər və büdcədən kənar fondlar;
- kredit və kreditlərin ödənilməsi;
- xeyriyyəçilik fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi və s.

Maliyyə resurslarının formalaşdırılması və istifadəsi müəssisənin üç fəaliyyət növü üzrə pul axını cari, investisiya, maliyyə ilə müəyyən edilir.

Mənfəət öz maliyyə resurslarının formalaşmasının əsas mənbəyi olaraq qalır. Mənfəət əldə etmək hər bir təsərrüfat strukturunun zəruri şərtidir və sahibkarlığın məqsədidir. İqtisadi və sosial inkişafın maliyyələşdirilməsinin əsas mənbəyidir, gəlirlilik investisiya layihələrinin seçiminin və cari xərclərin, maliyyə yatırımlarının optimallaşdırılması proqramlarının əsas meyarıdır.

Cədvəl 9: Mənfəət formalaşması

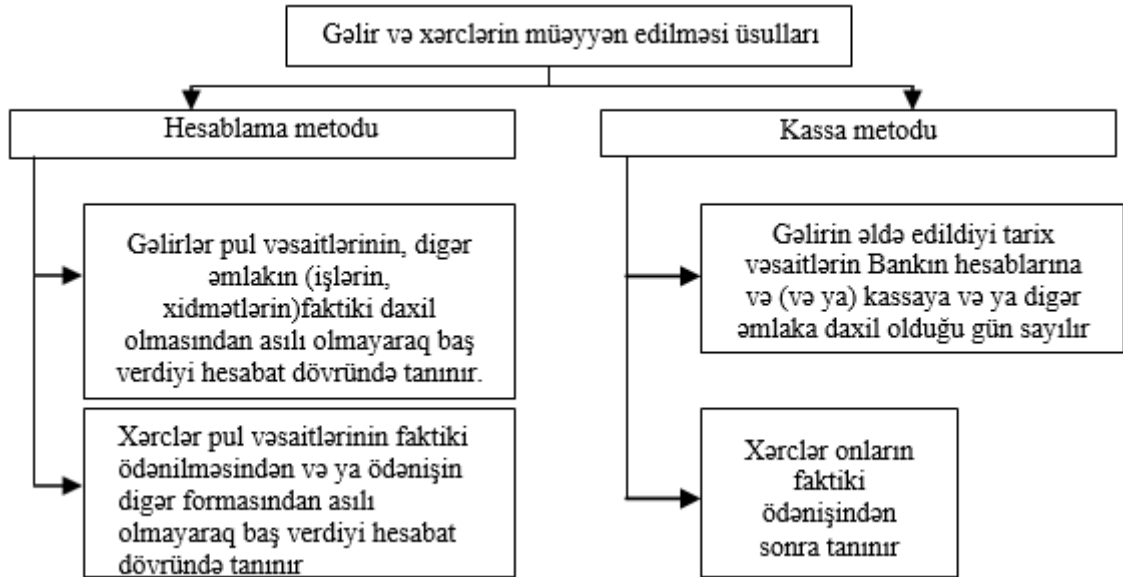
Mənfəət növü	Hesablama
Məhsulun buraxılmasından gəlir	əmtəə məhsullarının həcmi-kommersiya maya dəyəri
Məhsul və ya xidmətlərin satışından mənfəət	sərbəst buraxılan mənfəət \pm satılmayan məhsulların dəyişən qalıqlarında mənfəət
Ümumi mənfəət və ya əməliyyat və ya uçota (vergi əvvəl balans mənfəət)	satışdan əldə edilən mənfəət \pm digər həyata keçirilənin nəticəsi \pm qeyri-əməliyyat nəticələri
Mühasibat uçotu (vergidən əvvəl balans mənfəəti)	ümumi mənfəət vergiyə cəlb edilməyən və ya xüsusi qaydada cəlb edilən mənfəətdir

Vergi tutulan mənfəət	mənfəət ümumi – mənfəət vergisi
Balans mənfəəti	ümumi mənfəət -mənfəət vergisi-mərkəzləşdirilmiş fondlara ayrılmalar-ehtiyat fondu

Mənbə: Бланк И.А. 2011: с.269

Beləliklə, mənfəət sosial iqtisadi inkişafın idarə edilməsinin yeni təsərrüfat və maliyyə mexanizmində mühüm, aparıcı rol oynamışdır. Lakin müasir təşkilatlar işgüzar fəallığın səviyyəsinin aşağı salınması problemləri ilə üzləşirlər ki, bu da təşkilatın ümumi gəlirliliyinin azalmasına, o cümlədən əməliyyat və adi fəaliyyətdən də aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Bu səbəblərə görə, onun formalaşması və paylanması aspektlərinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Sxem 1: Vergi tutulan mənfəətin formalaşdırılması

Mənbə: Глущенко В.В., Глущенко И.И. 2016: с.145

Azərbaycanda bazar münasibətlərinin inkişafı zamanı bir çox müəssisələrdə maliyyə resurslarının çatışmazlığını müşahidə etmək mümkün idi. Bu, mənfəətsiz fəaliyyətlərinə, vergi sisteminin qeyri-mükəmməlliyinə, inflyasiyanın səviyyəsinin artmasına, cəlb olunmuş resursların yüksək dəyərinə görə öz vəsaitinin itirilməsinə səbəb olur. Müəssisənin maliyyə resurslarının kifayət qədər olmaması onun istehsal fəaliyyətinə təsir göstərir və işçilər, dövlət və təsərrüfatçılığın digər subyektləri qarşısında borcların yaranmasına gətirib çıxarır.

Maliyyə resursları, onların maliyyə mənbələri və strukturu müəssisənin istehsal fəaliyyətinin təmin edilməsinə böyük təsir göstərir. Kifayət qədər maliyyə

resurslarının həcmi müəssisənin istehsal fəaliyyətinin fasiləsizliyini təmin edir, paylamanın optimal strukturu rəqabət qabiliyyətinin və effektiv fəaliyyətin artmasına gətirib çıxarır, stabil fəaliyyət mənbələri isə onun ödəmə qabiliyyətini möhkəmləndirir.

Hazırda maliyyə resurslarının formalaşdırılması mənbələri qeyri-sabitdir. Öz kapitalının paylanması optimal ölçülərə uyğun gəlmir ki, bu da maddi ehtiyatların artmasına və ya onların çatışmazlığına səbəb olur.

Müəssisənin istehsal fəaliyyətinin maliyyə təminatı maliyyə resurslarının həcmələrini və mənbələrini, məhsulun satış həcmələrini və iqtisadi vəziyyətini müəyyən etmək mümkün olan maliyyə planlaşdırması vasitəsilə həyata keçirilir.

Maliyyə resurslarının optimal strukturunun formalaşdırılması müəssisənin kapitalının formalaşmasının mürəkkəb və vacib elementidir (Дьяченко В.П. 2015: с.82).

Müəssisə maliyyələşdirmə mənbələrinin strukturunu optimallaşdırmanın məqsəd və meyarlarına əsaslanaraq qurulmalıdır. Bu məqsədlər kompleksi istifadə olunan maliyyə resurslarının kompleksi tərəfindən müəyyən ediləcəkdir. Bu məqsədlər ola bilər: müəssisə sahiblərinin kapitalın iştirakından gəlirinin artması, müəssisənin nəzarətinin təmin edilməsi və digər məqsədlər daxildir. Bu məqsədlərə əsaslanaraq, müəssisə rəhbərliyi ən çox maliyyə resurslarının cəlb edilməsində maraqlıdır. Bu resursların cəlb edilməsi müəssisənin maksimum inkişafını təmin edəcək və müəyyən gəlir səviyyəsini saxlayacaqdır.

Müəssisənin fəaliyyətini genişləndirmək üçün öz kapitalının məbləğini artırmaq lazımdır onun məbləğinin artımı cəlb edilmiş vəsaitin məbləğinin azalmasına gətirib çıxaracaq və onun kredit qabiliyyətini və maliyyə müstəqilliyini artıracaqdır (Богачева Н.С. 2014: с.534).

Maliyyə səviyyəsinin kifayət qədər olmadığı halda müəyyən mənfi hallarla üzləşməməsi üçün maliyyə menecerləri müəssisənin maliyyə resurslarının formalaşdırılması üçün mənbələr siyasətini işləyib hazırlamağa məcburdurlar. Maliyyə resurslarının lazımi ölçülərinin mövcudluğu müəssisənin maliyyə dayanıqlığını və ödəmə qabiliyyətini artırır.

Maliyyə resurslarının təkmilləşdirilməsi maliyyə menecmentinin mühüm vəzifələrindən biridir. Maliyyə resurslarının formalaşmasının effektivliyinə müəssisənin menecmentinin effektivliyi təsir göstərir. Azərbaycan müəssisələrində menecmentin səviyyəsi yüksək deyil. Bu, özünü müəssisənin maliyyə idarəçiliyi məsələlərinə tam yanaşmanın olmaması, işçilərlə rəhbərlər arasında əhəmiyyətsiz münasibətlər sistemi, maliyyə idarəçiliyi təcrübəsinin kifayət qədər olmaması ilə büruzə verir. Maliyyə menecerlərinin maliyyə təhlilinin praktiki tətbiqi bacarıqları yoxdur ki, bunun əsasında idarəetmə qərarları qəbul edilir.

Menecerlərin kifayət qədər ixtisaslı olmaması ilə problemi biznes-treninglərin keçirilməsi, maliyyə nəzarəti sisteminin tətbiqi və effektiv informasiya sisteminin tətbiqi ilə həll etmək olar.

Müəssisə öz fəaliyyətində yalnız yüksək maliyyə sabitliyinə malik olan kapitaldan istifadə edir, lakin öz kapitalına mənfəət əldə etmək mümkün deyil, müəssisə isə cəlb edilmiş vəsaitlərdən istifadə edir, daha yüksək maliyyə potensialına və öz maliyyə resurslarının rentabelliğini artırmaq imkanlarına malikdir, lakin eyni dərəcədə yüksək maliyyə sabitliyi yoxdur.

Gələcəkdə öz fəaliyyətini genişləndirmək üçün müəssisə öz kapitalını artırmalıdır. Bu, müəssisənin bölüşdürülməmiş mənfəətinin yığılması və ya müəssisə sahiblərindən maliyyə resurslarının cəlb edilməsi yolu ilə edilə bilər. Optimal maliyyələşdirmə strategiyasının seçilməsi zamanı müvafiq mənbələr, pul vəsaitlərinin hərəkətinin həcmi, daxilolma müddəti və qaytarılma müddəti seçilməli, bütün bunlar müəssisənin tam həcmdə maliyyələşdirilməsini və üzərinə götürdüyü öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üçün kapitalın istifadəsinin səmərəliliyini təmin etməlidir (Хафизова В.Р. Зарипова И.Р. 2009: с.90).

Maliyyələşdirmə mənbələrinin dəyərinin qiymətləndirilməsində mənfi cəhətlər mövcuddur ki, bu da optimal metodun seçilməsində belə daha yaxşı qərar qəbul etməyə imkan vermir. Bunlardan ən çox yayılmış:

- əsasən, onların məbləğlərinin əhəmiyyətli ola biləcəyini və əlavə xərclər nəzərə alınmadan, borc vəsaitlərindən istifadə haqqına diqqət yetirilir;

- uzunmüddətli maliyyələşmə zamanı cəlb edilmiş vəsaitlərin dəyərində, onlardan istifadə üçün ödənişlərin məbləğlərinə və borcun qaytarılmasına təsir göstərə biləcək vaxta diqqət yetirilmir;

- optimallaşdırma meyarı həmişə əsaslandırılmış deyil;

- iqtisadi-riyazi model, müəssisənin maliyyə dayanıqlığının və ödəmə qabiliyyətinin təmin edilməsi ilə bağlı əhəmiyyətli məhdudiyyətləri nəzərə almır.

Bütün bu çatışmazlıqlar yalnız uzunmüddətli maliyyələşməyə deyil, qısamüddətli də təsir edə bilər. Uzunmüddətli perspektivə maliyyə təminatı üçün variant seçilərkən onların əhəmiyyətinin dərəcəsi və maliyyə variantının iqtisadi məqsədəuyğunluğuna təsiri mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Praktiki olaraq müəyyən edilmişdir ki, müəssisənin resurslarının strukturunun ayrı-ayrı metodlarından istifadə müxtəlif nəticələr əldə etmək mümkündür. Buna görə də maliyyələşmə və çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün xərclərin daha konkret qiymətləndirilməsi üçün maliyyə resurslarının dəyərini, yəni cəlb edilmiş maliyyə resurslarının istifadə müddəti ərzində müəyyən həcmdə istifadə edilməsinə görə ödənilən vəsaitin məbləğini nəzərdən keçirmək lazımdır.

Müasir şəraitdə maliyyə resurslarının formalaşmasına təsir edən mühüm amil vergi sistemidir. Vergi sisteminin fəaliyyəti vergi mexanizminin tərkib hissələrinin qarşılıqlı uzlaşması ilə müəyyən edilir. Bununla yanaşı, müasir şəraitdə müəssisənin resurslarının formalaşdırılması məsələsinin həlli üçün əsas istiqamətlərdən biri vergi dərəcələri sisteminin prinsiplərinin işlənilib hazırlanması və qurulmasıdır (Дьяченко В.П. 2015: с.89).

Müəssisənin resurslarının yaradılması prosesində qiymətli kağızlar bazarı mühüm rol oynayır və bu bazar iqtisadiyyatı ona lazım olan maliyyə resursları ilə təmin etməlidir. Buna görə qiymətli kağızlar bazarının infrastrukturunun inkişafı vacibdir. Qiymətli kağızlar bazarının müasir infrastrukturunu yalnız əlavə maliyyə resurslarının yaradılması məsələlərini həll etmək deyil, həm də iqtisadiyyata inflyasiya təzyiqinin əhəmiyyətli bir hissəsini kompensasiya etmək qabiliyyətinə malik olmalıdır. Vəsait cari istehlaka və ya xarici aktivlərdə yerləşdirməyə deyil, investisiyalara yönəldilməlidir. Beləliklə, effektiv infrastrukturun köməyi ilə

qiymətli kağızların emitentlərinin biznesinin genişləndirilməsi üçün zəruri resursların və likvidliyin təmin edilməsi məqsədilə sərbəst vəsaitlərin xeyli hissəsini fond bazarına yönəltmək olar (Волуйский Н.М. 2014: с.106).

Azərbaycan müəssisələri üçün lizinq kimi maliyyə resurslarının mənbəyindən istifadə etmək məqsədəuyğun olardı. Maliyyə resurslarının bu mənbəyi əhəmiyyətli potensial imkanları özündə daşmasına baxmayaraq, Azərbaycanda az istifadə olunur.

Müasir şəraitdə müəssisələrə maliyyə resurslarının formalaşdırılmasının hər hansı bir mənbəyinə üstünlük vermək məqsədəuyğun deyildir. Bu mənfi nəticələrə gətirib çıxarır. Vergi və maliyyə planlaşdırmasını da maliyyə resurslarının formalaşdırılması metodlarına aid etmək məqsədəuyğun olardı. Bu üsullar maliyyə resurslarının funksiyalarını həyata keçirməyə və onların mahiyyətini göstərməyə kömək edəcəkdir.

Bu üsula uyğun olaraq, dövlət və müəssisələrin maraqları üst-üstə düşəcəkdir, çünki Azərbaycanda dövlət və müəssisənin əsas vəzifəsi hələ də onların maliyyə müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi olaraq qalır. Müəssisənin iqtisadi artımı və ictimai istehsal bütövlükdə onun inkişaf strategiyasının formalaşmasında vergi problemlərinin effektiv həllindən asılıdır.

Maliyyə resursları mənbələrinin formalaşması prosesinə təsir edən əsas problemlər aşağıdakılardır (Кошкарбаев К.У. 2004: с.124):

- a) müəssisənin investisiya cəlbəediciliyinin aşağı səviyyəsi;
- b) investorlar və kreditorlar üçün maliyyə şəffaflığının aşağı səviyyəsi;
- c) menecerlərin hazırlığının aşağı səviyyəsi;
- d) müəssisənin maliyyə idarəetməsinin vahid sisteminin olmaması.

Müəssisənin maliyyə resurslarının formalaşdırılması mənbələrinin təkmilləşdirmək üçün aşağıdakı yolları təklif etmək olar:

- 1) müəssisələrin maliyyə idarəciliyindən məsul olan işçilərin ixtisasının artırılması;
- 2) müəssisənin maliyyələşdirilməsi sahəsində işin təşkilinə keyfiyyətə yeni yanaşmaların işlənib hazırlanması;

- 3) müəssisə üçün zəruri olan informasiya təminatının formalaşdırılması;
- 4) Mənbələrin hər biri üzrə resursların cəlb edilməsi üçün dəyər hesablamalarının aparılması ilə maliyyə resurslarının cəlb edilməsi üçün effektiv mənbələrin seçilməsi;
- 5) müəssisənin ehtiyacları üçün zəruri maliyyə resursları ilə təmin edilməsi;
- 6) maliyyə resurslarının strukturunun təkmilləşdirilməsi;
- 7) maliyyə resurslarının vəziyyətinə nəzarətin təmin edilməsi, onun köməyi ilə maliyyə resurslarının idarə olunmasının keyfiyyətinin müəssisənin gəlirlilik səviyyəsinə və inkişaf dinamikasına təsirini qiymətləndirmək olar.

Bu tövsiyələrə riayət etdikdə, qısa müddət ərzində müəssisə maliyyə resurslarının formalaşdırılması mənbələrini və onun maliyyə dayanıqlığını artırır və bazarda mövqeyini qoruyub saxlaya bilər.

3.3. İşğaldan azad edilmiş ərazilərinin maliyyə resurslarının yaxşılaşdırmaq üçün tədbirlər

Bölgənin maliyyə resurslarının yaxşılaşdırılması, ilk növbədə, öz gəlirlərinin və büdcələrarası transfertlərin böyüklüyündən asılıdır, bu da hökumətlərarası münasibətlərin əsasını təşkil edir. Bələdiyyələrarası münasibətlər dövlətin sosial - iqtisadi inkişafına təsir edən əsas amillərdən biridir. Vəzifələrin və maliyyə resurslarının büdcələrlə yerinə yetirilməsi üçün nə qədər səmərəli və məqsəduyğun şəkildə bölüşdürülməsindən dövlətin öz funksiyalarını yerinə yetirmək imkanı, əhali üçün isə büdcə xidmətləri ilə təmin olunması asılıdır.

Ərazinin öz maliyyə resurslarının formalaşmasının həcminə təsir edən mənfi amil büdcədən maliyyələşən münasibətlərin effektivliyinin hesablanmasıdır. Təhlil göstərir ki, regionun maliyyə resurslarının böyük hissəsi büdcələrarası transfertlər hesabına formalaşır (Богачева Н.С. 2014: с.532).

Hazırda regionun gəlirlərinin artmasında effektiv stimullar yoxdur ki, bu da xeyli sayda xroniki dotasiya alanların yaranmasına gətirib çıxarır. Ərazilərin büdcə təminatının dotasiyalar və subvensiyalar hesabına planlı şəkildə uyğunlaşdırılması

regional hakimiyyət orqanlarında öhdəçilik əhval-ruhiyyəsi yaradır və onların təsərrüfat müstəqilliyinin inkişafına imkan vermir.

Dövlət son illər büdcədən asılılıqların tənzimlənməsi, büdcədən maliyyələşmə yollarının tənzimlənməsi və büdcədən maliyyələşmə axınının istiqamətləndirilməsi üzrə bir sıra effektiv tədbirlər görüb, bu da büdcələrarası münasibətlərin formalaşması proseslərinə təsir göstərib. Büdcə gəlirlərinin və xərclərinin formalaşdırılması prinsip və metodlarına dəyişikliklər edilmiş, ehtiyatların bölgüsü nisbətləri dəqiqləşdirilmişdir ki, bu da hakimiyyət orqanlarının bütün səviyyələrdə maraqlarının uzlaşmasına müsbət təsir göstərmiş, büdcə sisteminin halqalarının qarşılıqlı təsirini nizama salmışdır.

Büdcələrarası münasibətlər büdcə sisteminin bütün səviyyələrinin sabit balanslaşdırılmasını təmin etməlidir, bunsuz isə dərin dəyişikliklərin və islahatların aparılması mümkün deyil. Büdcələrarası münasibətlərin optimallaşdırılması ilə bağlı problemlərin həllindən, ilk növbədə, həm ümumilikdə, həm də regionlarda sosial-iqtisadi inkişafın səviyyəsi asılıdır.

Yerli büdcələrin gəlirlərinin əhəmiyyətli bir hissəsi, müvafiq olaraq, rayon büdcəsində payı 26,2% və 2,1% təşkil edən dotasiyalar və subvensiyalar hesabına formalaşır ki, bu da büdcələrarası münasibətlərin effektivliyinin hesablanması metodikasını təklif etməyə ehtiyac duyur.

Hökumətlərarası münasibətlərin təkmilləşdirilməsi və onların sosial-iqtisadi səmərəliliyinin artırılması problemləri öz aktuallığını itirmir. Bu, bir çox amillərlə şərtlənir. Birincisi, bələdiyyələrarası münasibətlərə və ictimai maliyyənin idarə olunması vəziyyətinə birbaşa təsir göstərən vergi qanunvericiliyində dəyişikliklər. İkincisi, region subyektlərinin vergi potensiallarında, deməli, onların büdcə təminatında daim dəyişikliklər baş verir (Гуйда Т.В. 2015: с.56).

Büdcələrarası münasibətlərin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi maliyyə yardımı payları ilə İAEƏ-də sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi arasında qarşılıqlı əlaqənin nəzərdən keçirilməsi yolu ilə həyata keçirilə bilər. Ərazinin inkişaf səviyyəsinə necə təsir göstərəcəyini qiymətləndirmək üçün yuxarı büdcələrdən

hökumətlərarası transfertlərin həcmələri ərazinin inkişaf matrisinin qurulmasının qəbulundan istifadə edilə bilər.

Bu problemin həllinə yanaşmalardan biri kimi regionun büdcəsində maliyyə yardımını payları ilə onun sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi arasında regionun inkişaf matrisinin qurulması əsasında qarşılıqlı əlaqənin qurulması metodu təklif olunur.

Rayonun inkişaf matrisasının X-oxuna görə, onun ictimai-hüquqi təhsilinin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi əks olunur ki, bu da hesablama inteqral göstəricisinin köməyi ilə müəyyən edilir. İnteqrasiya dedikdə, region ərazisində iqtisadi, sosial və maliyyə siyasətinin müəyyən istiqamətlərinin reallaşdırılmasının nəticələrini ümumiləşdirən göstərici başa düşülür. Bölgənin inkişaf matrisi y oxunda müvafiq inzibati-ərazi təhsilinin büdcəsinə düşən yuxarı büdcələrdən hökumətlərarası transfertlərin səviyyəsi əks olunur.

AR bütün subyektləri və yerli büdcələr tədqiq olunan obyektlərin sayından asılı olaraq şərti olaraq bir neçə qrupa bölünür. Bu matrisin tətbiqində əsas məqam ərazinin sosial-iqtisadi inkişafının səviyyəsini əks etdirən inteqral göstəricinin müəyyənləşdirilməsidir.

Sosial-iqtisadi inkişafın səviyyəsi hökumətlərarası transfertlərin həcminə də öz təsirini göstərir. Ona görə də əvvəlcə sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinin inteqral göstəricisini hesablamaq lazımdır.

İAEƏ sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinin inteqral göstəricisinin hesablanması aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir (Əliyev T.N. 2021: s.13):

- ərazinin sosial-iqtisadi inkişafını hərtərəfli xarakterizə edən göstəricilərin siyahısı müəyyən edilir;
- ərazinin sosial-iqtisadi inkişafını hərtərəfli xarakterizə edən göstəricilərin siyahısı müəyyən edilir;
- seçilmiş meyarlar keyfiyyətli qiymətləndirilməsi həyata keçirilir;
- inteqral göstəricinin hesablanması üçün göstəricilərin normallaşdırılması həyata keçirilir;
- inteqral göstəriciləri hesablanır;
- hesablamaların nəticələri iqtisadi və qrafik olaraq şərh olunur.

İAEƏ-lərin sosial - iqtisadi inkişaf səviyyəsini əks etdirən göstəricilər siyahısı müəyyənləşdirilərkən müvafiq hakimiyyət səviyyələrinin funksiyasını nəzərə almaq lazımdır (Əliyev T.N. 2021: s.11).

Bu yanaşmanın regional səviyyəyə keçirilməsi müvafiq ərazinin idarə edilməsinin ümumi məqsədi kimi onun davamlı inkişafının təmin edilməsi kimi müəyyən edilməsinə imkan verir.

Ümumi funksiyaya əsaslanaraq, Biz aşağıdakı xüsusi funksiyaları ayırırıq:

- Demografik;
- Sosial;
- maliyyə və iqtisadi.

Buna uyğun olaraq, sosial - iqtisadi inkişaf səviyyəsinin təklif olunan inteqral göstəricisinə dörd qrup amil daxil edilməlidir (Кощкарбаев К.У. 2004: с.129):

- demoqrafik;
- sosial;
- maliyyə;
- iqtisadi.

Demografik amillər qrupuna parametr kimi daxil edilir:

- demoqrafik yük əmsalı (əmək qabiliyyəti olmayan yaşı min nəfərə düşən neçə nəfər düşür);

- 1 yaşına çatmamış vəfat etmiş uşaqların sayı 1000 nəfərə (yəni uşaq ölümü əmsalı);

- əhalinin sayına görə pensiyaçılar üçün;

- iqtisadiyyatla məşğul olanların sayı bir pensiyaçıya məxsusdur;

- əhalinin təbii artım əmsalı; 10000 nəfər üçün miqrasiya artımı (əraziyə gələnlərin sayı ilə ərazinin hüdudlarından kənara çıxanların sayı arasındakı nisbəti əks etdirir). Yəni, bu göstərici əhalinin ərazidəki vəziyyətə necə reaksiya verdiyini əks etdirir.

Sosial amilin təsiri əhalinin sosial-məişət və sosial-mədəni tələbatının ödənilməsi üçün şəraitin təmin edilməsindən, əhalinin həyat keyfiyyətinin

yüksəldilməsindən ibarətdir. Bu amilin təsirini əks etdirən parametrlər aşağıdakılardır:

- orta aylıq əmək haqqı;
- pensiyaların orta həcmi;
- həkimlərin sayı 10 000 nəfər;
- 10000 nəfərlik orta tibbi şəxsin sayı;
- ilk dəfə olaraq 10000 nəfər üçün aşkar edilmiş xəstəliklərin sayı;
- məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin sayı;
- işsizlik səviyyəsi.

İqtisadi amilin təsiri ərazinin mal və xidmətlərə olan tələbatının ödənilməsi üçün şəraitin təmin edilməsindən ibarətdir. Bu amili ortaya qoyan meyarlar bunlardır (Волуйский Н.М. 2014: с.110):

- kiçik müəssisələrin sayı;
- yaşayış evlərinin hərəkətə daxil edilməsi;
- pərakəndə ticarət dövrüyyəsi;
- ictimai iaşə dövrüyyəsi.

Maliyyə amili maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsində və ərazinin maliyyə inkişaf mənbələrinin formalaşdırılmasında ifadə olunur. Bu amilin ərazinin sosial - iqtisadi inkişaf səviyyəsinə təsirini xarakterizə edən parametrlər:

- ərazilərin büdcəsinin öz gəlirlərinin nisbəti;
- əsas vəsaitlərə investisiyalar.

İntegral göstəricinin hesablanması ikinci mərhələsində hesablamaların birinci mərhələsində seçilmiş meyarların keyfiyyətli qiymətləndirilməsini təmin etmək lazımdır.

Keyfiyyət qiymətləndirilməsi nəticənin əlamətlərinin təsir istiqamətlərinin müəyyən edilməsi, eləcə də ilkin verilən amillərin həcmində - ərazi əhalisinin sayına təsir istisna edilməsi olacaqdır. İlkin göstəricilərin normallaşdırılması yolu ilə əldə edilən məlumatların tutuşdurulmasını təmin etmək üçün bu mərhələnin reallaşması zəruridir.

Ərazinin yaradılacaq maliyyə resursları aşağıdakı mühüm hissələrdən ibarətdir (Дьяченко В.П. 2015: с.94):

- bütün səviyyəli büdcələrin resursları (region iqtisadiyyatının, sosial sahənin cari maliyyələşdirilməsi, müvafiq ərazilərin ən vacib inkişaf layihələrinin maliyyələşdirilməsi üçün istifadə olunur);

- təsərrüfat subyektlərinin resursları (dövriyyə vəsaitlərinin və kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi, müvafiq təsərrüfat subyektlərinin mülkiyyətində olan sosial obyektlərin saxlanması üçün istifadə olunur);

- büdcədən kənar fondların resursları;

- komməriya banklarının və digər maliyyə qurumlarının kredit resursları (dövriyyə vəsaitlərinin və kapital qoyuluşlarının müddətli və qaytarılmış maliyyələşdirilməsi üçün istifadə olunur) (Волуйский Н.М. 2014: с.114);

- subsidiyalar, subvensiyalar və ərazi büdcələrinin çatışmazlığı və mərkəzləşdirilmiş investisiya əhatə yuxarı büdcələrə digər daxilolmaları.

Beləliklə, regionun maliyyə resursları regionda fəaliyyət göstərən bütün institusional vahidlərin maliyyə resursları kimi müəyyən edilir.

Maliyyə potensialının qiymətləndirilməsi regionların maliyyə resurslarının formalaşdırılması imkanlarının müqayisəsi tədbiridir, həmçinin regional maliyyə sahəsinin inkişaf istiqamətlərinin işlənilib hazırlanması üçün əsasdır.

Hər bir region səviyyəsində maliyyə potensialının müəyyənləşdirilməsinin zəruriliyi icmal proqramların və inkişaf proqnozlarının işlənilib hazırlanmasında ilkin mərhələdir. Ərazinin inkişaf səviyyəsi, siyasi vəziyyətin sabitliyi, əhalinin həyat şəraiti, habelə region hakimiyyət orqanlarının sərəncamında olan maliyyə resursları vasitəsilə sosial-iqtisadi proseslərin dövlət maliyyə nizamlanması imkanı maliyyə potensialının dinamikasından, böyüklüyündən və keyfiyyətindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır (Богачева Н.С. 2014: с.530).

Maliyyə potensialının düzgün qiymətləndirilməsi, həmçinin əvvəllər istifadə olunmamış maliyyə potensialının regional maliyyə mexanizminə cəlb edilməsi regionun sosial iqtisadi inkişafının daha yüksək templərinə nail olmağa və qarşıya qoyulmuş strateji məqsədlərə nail olmağa imkan verir.

Maliyyə potensialının ayrı-ayrı tərkib hissələrinin əldə etdiyi dəyərlər və onun məcmu qiymətləndirməsi İAE regionların maliyyə resurslarını cəlb etmək imkanlarını (yüksək və ya aşağı) müəyyən etməyə imkan verir, onun davamlı iqtisadi inkişafını təmin edən regiona maliyyə resurslarının cəlb edilməsi üçün istifadə oluna biləcək alətlər siyahısı üzrə tövsiyələrin hazırlanması üçün əsasdır.

Cədvəl 10: Regionun iqtisadi inkişafını təmin etmək üçün maliyyə resurslarının formalaşdırılması üçün əsas vasitələr

№	Alətlər	Kateqoriya	Maliyyə potensialının göstəriciləri əsasında tətbiqi xüsusiyyətləri
1	Maliyyə fondunun subsidiyaları, AR subyektlərinə dəstək	Maliyyə resursları	Təsərrüfat subyektlərinin, ev təsərrüfatlarının və kredit-maliyyə sahəsinin yüksək maliyyə potensialına malik olmayan regionlar üçün istifadə edilməsi məqsədəuyğundur
2	Büdcə vəsaitindən subsidiyalar		AR subyektlərinin maliyyə potensialının xüsusiyyətləri bu alətin istifadəsinə əhəmiyyətli təsir göstərmir
3	Büdcə vəsaitindən subvensiyalar		Eyni
4	Büdcə kreditləri		Aşağı büdcə-vergi potensialı ilə xarakterizə olunan, digər mənbələrdən istifadə edə bilməyən bölgələr üçün istifadə etmək məqsədəuyğundur
5	Ərazilərin inkişafı üzrə proqram metodu çərçivəsində maliyyələşdirmə		Bütövlükdə maliyyə potensialının və ya onun tərkib hissələrinin oxşar göstəriciləri ilə xarakterizə olunan regionların ümumiliyi üçün istifadə edilməsi məqsədəuyğundur
6	Öz büdcə gəlirləri	Regional hakimiyyət orqanlarının öz vəsaitləri	Təsərrüfat subyektlərinin yüksək maliyyə potensialına və eyni zamanda yüksək büdcə-vergi potensialına malik olan regionlara öz büdcə gəlirlərinin formalaşdırılması sahəsində daha geniş səlahiyyətlərin verilməsi məqsədəuyğundur.
7	İstiqraz kreditləri, Kommersiya kreditləri və digər alətlər	Regional hakimiyyət orqanlarının borc vəsaitləri	Yüksək maliyyə potensialına və büdcə sisteminin dayanıqlılığının əlverişli göstəricilərinə malik regionlar tərəfindən istifadə oluna bilər.

Mənbə: Гуйда Т.В.2015: с.54

Cədvəl 10. Regionun iqtisadi inkişafını təmin etmək üçün maliyyə resurslarının formalaşdırılması üçün əsas vasitələr (Cədvəlin davamı)

№	Alətlər	Kateqoriya	Maliyyə potensialının göstəriciləri əsasında tətbiqi xüsusiyyətləri
8	Dövlət-özəl tərəfdaşlığı	Özəl kapital	Təsərrüfat subyektlərinin yüksək maliyyə potensialına malik regionlar üçün istifadə edilməsi məqsədəuyğundur
9	Bank kreditləri, investisiya institutları (İnvestisiya fondları, sığorta şirkətləri, müəssisə fondları və s.), AR subyektlərinin dövlət borcunun formalaşdırılması üçün qeyri-dövlət alətləri		Maliyyə-kredit sahəsinin potensialı yüksək olan regionlarda fəal istifadə oluna bilər
10	Regiona xarici investorların, o cümlədən xarici investisiyaların vəsaitləri		Təsərrüfat subyektlərinin maliyyə potensialının və ümumi maliyyə potensialının eyni zamanda yüksək qiymətləndirmələri ilə xarakterizə olunan regionlarda inkişafın maliyyələşdirilməsinin əsası kimi istifadə edilə bilər
11	Əhalinin (əmanətlərin) vəsaitinin cəlb edilməsi		Yüksək maliyyə potensialına malik olan ev təsərrüfatları üçün istifadə edilməsi məqsədəuyğundur

Mənbə: Гуйда Т.В.2015: с.54

Yuxarıda sadalanan alətlərin üçü hökumətlərarası transfertlərə aid edilir, onların əsas fərqləndirici cəhəti maliyyə resurslarının büdcə səviyyələri arasında yenidən bölüşdürülməsinə və ödənişin təmənnasız xarakterinə görə istifadə edilməsidir.

Regional sistemlərin maliyyə resursları ilə təmin edilməsinin kifayət qədər səviyyəsi kredit sisteminin səmərəli fəaliyyət göstərməsi, iqtisadiyyatın real sektorunun investisiya resursları ilə təmin edilməsi və hakimiyyət orqanlarının funksiyalarının həyata keçirilməsi üçün şəraitin formalaşdırılması üçün bazadır.

Ümumilikdə, ərazinin maliyyə resurslarının qiymətləndirilməsi regionun iqtisadi sisteminin bütün iştirakçıları arasında maliyyə axınlarının idarə edilməsi və yenidən bölüşdürülməsi üçün əsas olmalıdır. AR subyektinin iqtisadi artımının təmin edilməsi üçün cəlb oluna biləcək maliyyə resurslarının generasiya edilməsi

imkanları baxımından region təsərrüfatının ən perspektivli elementlərinin müəyyən edilməsi regionda maliyyə alətlərinin inkişafının əsaslandırılmış sisteminin yaradılmasına və investisiya fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi rəqaqlarından istifadənin səmərəliliyinin artırılmasına kömək etməlidir.

Nəticədə, AR ayrı-ayrı subyektlərinin maliyyə resurslarının kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətlərinin təhlili regional maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsinə və ərazilərin maliyyə sistemlərinin xüsusiyyətlərini və iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarında zəruri maliyyə resurslarını formalaşdırmaq qabiliyyətini nəzərə alaraq maliyyə tənzimlənməsinə fərdi yanaşmaların işlənilib hazırlanmasına fərqli yanaşma formalaşdırmağa imkan verməlidir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Maliyyə resursları geniş təkrar istehsalı təmin etmək və bələdiyyələrin iqtisadi və sosial inkişaf səviyyələrini bərabərləşdirmək üçün nəzərdə tutulmuş yığım xarakterli pul vəsaitləri hesab olunur. Maliyyə resurslarının bu cür şərhli maliyyə resurslarının idarə edilməsi sistemini nəzərdən keçirməyə imkan verir ki, onun məqsədi iqtisadi artımı, maliyyə sabitliyini, maliyyə təhlükəsizliyini təmin etmək və regionun mümkün maliyyə müflisləşməsinin qarşısını almaqdır. Bu mövqelərdən maliyyə resursları regional iqtisadiyyatın idarəetmə obyektini kimi qəbul edilir.

- Beləliklə, qeyd etmək olar ki, maliyyə resurslarının formalaşmasının və istifadəsinin nəzəri və praktiki aspektləri yerli və xarici iqtisadçı alimlər tərəfindən geniş tədqiq edilmişdir. Müasir iqtisadiyyatın şərtləri müasir maliyyə nəzəriyyəsinin nailiyyətlərinin dərin sintezinə və maliyyə idarəetməsi təcrübəsinə əsaslanan maliyyə resurslarının formalaşmasına və istifadəsinə yeni yanaşmaları tələb edir.

- Müasir iqtisadiyyatın şərtləri müasir maliyyə nəzəriyyəsinin nailiyyətlərinin dərin sintezinə və maliyyə idarəetməsi təcrübəsinə əsaslanan maliyyə resurslarının formalaşmasına və istifadəsinə yeni yanaşmaları tələb edir.

- Regionun maliyyə resurslarının formalaşdırılması mənbələrindən biri investisiyalardır. Bununla belə, investisiya potensialı rayonun səviyyəsində hesablanmır və buna görə də ərazinin maliyyə potensialının hesablanmasına daxil edilmir. Rayon üçün investisiya potensialının hesablanması metodikasını təklif etməyi zəruri hesab edirik.

- Regionda maliyyə resurslarının cəlb edilməsi və istifadəsinin forma və üsullarının təhlili aşağıdakıları qeyd etməyə imkan verir: birincisi, büdcənin mədaxil hissəsinin formalaşdırılması yolu ilə milli sərvətdən maliyyə resurslarının yaradılması üçün kifayət qədər istifadə olunmur. İkinci, büdcədən kənar vəsaitlərin səfərbər edilməsi və onların təyinatı üzrə istifadəsi mexanizmi kifayət qədər inkişaf etdirilməmişdir. Üçüncüsü isə, fəaliyyətin iqtisadi və hüquqi mühiti təsərrüfat subyektlərinin maliyyə resurslarını əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırır.

Aparılan tədqiqatlar aşağıdakı nəticələri formalaşdırmağa imkan verir:

- Maliyyə resursları - müəssisənin fəaliyyətinin səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün onların formalaşdırılması və istifadəsi kimi aspektlərini əhatə edən kompleks kateqoriyadır;

- Xüsusilə maliyyə menecerinin qarşısında müəssisənin fəaliyyətinin göstərilən aspektlərindən birini qiymətləndirmək vəzifəsi durduqda, maliyyə resurslarının formalaşmasının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi ilə onların istifadəsinin effektivliyini qiymətləndirmək üçün prosesləri ayırmaq lazımdır;

- Maliyyə resurslarının adekvatlığı göstəricisinin hesablanması hər bir səviyyədə hakimiyyət orqanlarının maliyyə resurslarının həcmnin və onların səlahiyyətlərinin tarazlaşdırılması prinsipini təmin etməyə imkan verir ki, bu da əhalinin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinin bərabərləşdirilməsinə, əhalinin sosial-iqtisadi inkişafının optimallaşdırılmasına şərait yaradacaqdır. Ona görə də rayonun maliyyə təminatını qiymətləndirmək üçün regionun maliyyə potensialından çıxış edərək rayon sakinlərinin maliyyə resursları ilə təminatı göstəricisindən istifadə etməyi təklif edirik;

- Rayonun maliyyə potensialının yaradılması və gücləndirilməsini nəzərdə tutan davamlı iqtisadi artımın zəruri şərtlərindən biri də müxtəlif sahələrdə investisiya fəaliyyətinin canlandırılmasıdır. Bunun üçün investisiya fəaliyyətini, investisiyaların səmərəliliyini, investisiya riskini azaltmaq, fond bazarını aktivləşdirmək, infrastrukturunu inkişaf etdirmək, investisiya institutlarını və dövlət investisiyalarının səmərəliliyini artırmaq lazımdır;

- İAEƏ-də maliyyə resurslarının adekvatlığı göstəricisinin hesablanması hər bir səviyyədə hakimiyyət orqanlarının maliyyə resurslarının həcmnin və onların səlahiyyətlərinin tarazlaşdırılması prinsipini təmin etməyə imkan verir ki, bu da əhalinin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinin bərabərləşdirilməsinə, əhalinin sosial-iqtisadi inkişafının optimallaşdırılmasına şərait yaradacaqdır. Ona görə də İAEƏ maliyyə təminatını qiymətləndirmək üçün regionun maliyyə potensialından çıxış edərək rayon sakinlərinin maliyyə resursları ilə təminatı göstəricisindən istifadə etməyi təklif edirik.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. “Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 noyabr 2020 - ci il tarixli "Bakı şəhəri," Xalq Qəzeti, Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa avtomobil yolunun layihələndirilməsi və tikintisi ilə bağlı tədbirlər haqqında” 18 noyabr 2020-ci il tarixli Sərəncamı
2. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”, (2009-cu il 14 aprel).
3. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”.
4. Abbasov Ə.M., Sadıqov M.M. (2002), Azərbaycan Respublikasının regionları: maliyyə və vergi potensialının proqnozlaşdırılması problemləri, Bakı, Elm, 132 səh.
5. Allahverdiyev H., Qafarov K., Əhmədov Ə. (2002), İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi, Bakı, Qanun, 445 səh.
6. Azərbaycanın statistik göstəriciləri, Bakı, 2020.
7. Bədəlov Ş.Ş., Məhərrəmov R.B., Qurbanov F.Ə. (2003), Büdcə sistemi, Bakı, Elm, 418 səh.
8. Əliyev T. (2019), Qruplar: beynəlxalq təcrübə və yenilikçi inkişaf. Monoqrafiya. Bakı," Elm və bilik", 536 səh.
9. Əliyev T. N. (2021), İşğaldan azad edilmiş Azərbaycan ərazilərində qabaqcıl idarəetmə metodları əsasında sahibkarlığın inkişaf istiqamətləri, İqtisadi artım və sosial təminat, buraxılış I, Bakı, 2021, səh.10-19.
10. UNEC-in beynəlxalq konfransı: “Davamlı inkişafın sosial-iqtisadi problemləri” (2021), məqalə, 121 səh.

İngilis dilində

1. Blank I.A. (2006), Financial management, Nika-Center, Elga, Kiev.
2. Marie-Claire C.S., Ashfaq K. (2015), Sustainable development law-principles, practices and prospects, New York, UN, 360 p.
3. Moiseenko I.E. “Financial planning at the enterprise”, Finance of Ukraine, 2000, Vol. 9., p.15-18.
4. Morris J.M., Willard J.C., (2014), Theory, Models and Implementation in Financial Management, 569 p.
5. Poyda-Nosyk N.N. Management of the cost and structure of the company's capital as an element of financial security, Finance of Ukraine, 2010, Vol. 6., p.117 - 124.
6. Sakir S., Raman S.N., Safiuddin M., Kaish A.B.M., Mutalib A.A. Utilization of By-Products and Wastes as Supplementary Cementitious Materials in Structural Mortar for Sustainable Construction. Sustainability, 2020, 12(9), 388 p.
7. Theoretical aspects of the economic content of financial resources of agricultural enterprises, 2016, article, 111 p.

Rus dilində

1. Бланк И.А. (2011), Управление финансовыми ресурсами [Текст] / И.А. Бланк, М., Издательство «Омега-Л»: ООО «Эльга», 768 стр.
2. Богачева Н.С. Анализ определения экономической сущности финансовых ресурсов // Экономика и предпринимательство, 2014, №10(51), стр.529-532.
3. Большаков С.В. (2006), Финансы предприятий: теория и практика: учебник, М., Книжный мир, 617 стр.
4. Волуйский Н.М. (2014), Сводный финансовый план, М., Финансы, 159 стр.

5. Галанов В.А. (2013), Сводный финансовый баланс, М., Финансы и статистика, 136 стр.
6. Глущенко В.В., Глущенко И.И. (2016), Финансы. Финансовая политика, маркетинг, менеджмент. Финансовый риск менеджмент, Ценные бумаги. Страхование.г. Железнодорожный, Моск.обл., ТОО НПЦ «Крылья», 416 стр.
7. Грязнова А.Г. (2002), Финансово-кредитный энциклопедический словарь. А.Г. Грязнова, М., Финансы и статистика, 1168 стр.
8. Гуйда Т.В. (2014), Финансовая политика советского государства в условиях развитого социализма (учебное пособие), 80 стр.
9. Гуйда Т.В. (2015), Формирование и использование финансовых ресурсов, М., МФИ, 58 стр.
10. Дьяченко В.П. (2015), К вопросу о сущности и функции советских финансов, 100 стр.
11. Дьяченко В.П. (2017), Вопросы теории финансов, / Под ред, М., Госфиниздат, 192 стр.
12. Ильясов К.К., Мельников В.Д. (2001), Финансы / К.К. Ильясов, В.Д. Мельников. Алматы, 512 стр.
13. Ковалев В.В. Эволюция категории «финансы» / В.В. Ковалев //Вестн. ВЭГУ, 2011, №1 (51), стр.40-50.
14. Кошкарбаев К.У (2004), Финансовые ресурсы корпорации: теория, практика и менеджмент, К.У. Кошкарбаев. Алматы, «Издательство LEM», 182 стр.
15. Миляков Н.В. (2004), Финансы: учебник / Н.В. Миляков. – 2-е изд. – М.: ИНФРА-М, 453 стр.
16. Сабитова Н. М. О понятии финансового потенциала региона и методологии его оценки // Финансы. 2003, № 2. стр.63-68.
17. Хафизова В.Р. Зарипова И.Р., (2009), Баланс финансовых ресурсов территории. Препринт / ГП'ПРИНТ', 336 стр.

İnternet resursları

1. <http://audit-journal.az/az/articles/93>.
2. <http://economics.com.az/index.php/kitabxana/bizim-s-rl-r/meqaleler/item/2056-ishzhaldan-azad-olunmush-aerazilaerdae-yeni-azhrar-taesaerrufat-modeli.html>.
3. [http://www.rusnauka.com/12 KPSN 2010/Economics/63036.doc.htm](http://www.rusnauka.com/12_KPSN_2010/Economics/63036.doc.htm)
4. <https://az.unansea.com/mue%C9%99sis%C9%99nin-maliyy%C9%99-resurslari-xuesusiy%C9%99tl%C9%99ri-v%C9%99-%C9%99sas-m%C9%99nb%C9%99l%C9%99ri/>
5. <https://busaat.az/kelbecer-ve-lacinda-bir-sira-obyektler-acilacaq>.
6. <https://xalqqazeti.com/az/news/68598>.
7. <https://ikisahil.az/post/197808-kelbecer-ve-lachinda-ermeniler-terefinden-dagidilmish-butun-su-elektrik-stansiyalarini-berpa-edeceyik>
8. <https://minenergy.gov.az/az/xeberler-arxivi/isgaldan-azad-edilmis-erazilerde-berpa-olunan-enerji-uzre-deqiq-potensialin-hesablanmasi-sahesinde-gorulecek-isler-muzakire-edilib>
9. <https://sputnik.az/20210719/aldan-azad-edilmi-razilrin-brpas-il-bal-yekun-layih-hkumt-tqdim-olunub-427499713.html>.
10. <https://vergiler.az/news/economy/11182.html>.
11. <https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=4135>

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: “Maliyyə” və “potensial” anlayışlarının iqtisadi məzmunu.....	23
Cədvəl 2: “Regionun maliyyə potensialı” anlayışının məzmununa metodik yanaşmalar.....	24
Cədvəl 3 Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında faydalı qazıntıların təsnifatı.....	36
Cədvəl 4: Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında innovasiya infrastrukturunun inkişaf perspektivləri.....	38
Cədvəl 5: Maliyyə resurslarının formalaşması mənbələri.....	44
Cədvəl 6: Müəssisənin maliyyə təminatı sisteminin strukturu.....	44
Cədvəl 7: Maliyyə resurslarının formalaşdırılması mərhələləri.....	50
Cədvəl 8: Maliyyə resurslarının formalaşmasının məhdudlaşdırılması.....	51
Cədvəl 9: Mənfəət formalaşması.....	52
Cədvəl 10: Regionun iqtisadi inkişafını təmin etmək üçün maliyyə resurslarının formalaşdırılması üçün əsas vasitələr.....	64

Sxemlərin siyahısı

Sxem 1: Vergi tutulan mənfəətin formalaşdırılması.....	53
---	----

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: İAEƏ-də sahibkarlıq fəaliyyəti həyata keçirilməsi üzrə sahələri (%-lə).....	31
--	----